

LES PRIMERES PASSES DEL CRISTIANISME AL NORD-EST DE CATALUNYA

ESTAT DE LA QÜESTIÓ

Fragment de sarcòfag del s. VI procedent d'Empúries

Joan Maria Ros Sagué

Màster d'Iniciació a la Recerca en Humanitats

Girona, febrer del 2010

ÍNDIX

INTRODUCCIÓ	4
LES FONTS ESCRITES	6
1. Els <i>itineraria romana</i>	7
2. Els textos de la patrologia tardoantiga	
<i>Sobre els bisbes gironins</i>	9
<i>Sobre el culte a sant Feliu</i>	11
<i>Sobre la Gerunda secular</i>	13
3. Les actes conciliars	13
4. Les fonts litúrgiques	15
5. L'epigrafia	16
LA GIRONA TARDOANTIGA	
1. L'urbanisme	18
2. Les necròpolis	26
L'EMPÚRIES TARDOANTIGA	
1. L'urbs	38
2. La rogalia	54
EL TERRITORI	
<i>Roses</i>	66
<i>Figueres</i>	73
<i>Església de Sant Joan Sescloses</i>	73
<i>El Serradar</i>	74

<i>Església de Sant Joan de Belcaire</i>	75
<i>L'Església Vella de Santa Cristina d'Aro</i>	77
<i>Bell-lloc d'Aro</i>	78
<i>Sant Feliu de Guíxols</i>	80
<i>El Pla de l'Horta</i>	82
<i>Sant Julià de Ramis</i>	85
<i>Caldes de Malavella</i>	89
<i>Porqueres</i>	91
<i>Sant Aniol de Finestres</i>	93
<i>Troballes disperses</i>	93
<i>Els Clots de Sant Julià</i>	94

CONCLUSIONS

1. L'hàbitat	96
2. Els edificis de culte	97
3. El món dels morts	99

ANNEX

BIBLIOGRAFIA

106

INTRODUCCIÓ

L'especialitat historiogràfica del paleocristianisme és de gran importància per comprendre el passat i, per tant, també el present de Catalunya. Tal com queda palès en l'arquitectura, l'art, la llengua, i molts altres elements de la nostra cultura, la religió cristiana és una de les nostres principals fonts d'identitat. És per això que creiem oportú dedicar el nostre treball de recerca a l'estudi de la propagació del cristianisme. De fet, l'únic que intentem fer aquí és agrupar tota la informació que ja s'ha elaborat sobre el tema i presentar-la de forma ordenada i sintètica. És a dir, el nostre treball no és res més que un estat de la qüestió. Cal dir, que ens limitem a donar la darrera, i més acceptada, interpretació sobre els diferents temes que tractarem i, per tant, no farem una història de la investigació.

Context geogràfic

La nostra àrea d'estudi és el nord-est de Catalunya. El territori delimitat per la serralada dels Pirineus (al nord), les serralades pre-litoral i litoral (al sud), la Mar Mediterrània (a l'est) i la serralada Transversal i els Subpirineus (a l'oest). És a dir, bàsicament el que avui anomenem província de Girona, la qual està formada pels territoris dels antics comtats medievals de Girona i Empúries, els quals, al seu torn, no devien diferir gaire dels territoris que depenien eclesiàsticament dels antics bisbats de Girona i Empúries. És un país de contrastos, amb zones d'alta muntanya i grans planes. Suposem que el clima que hi havia a l'antiguitat no era gaire diferent de l'actual, és a dir, el mediterrani. Amb estius i hiverns força estables i no excessivament calorosos ni freds, i amb tardors i primaveres plujoses. En canvi, la mà de l'home sí que ha introduït canvis importants. Especialment, la modificació dels cursos dels rius i la dessecació de la zona pantanosa que ocupava bona part de la plana empordanesa. Les espècies vegetals més comunes són l'alzinar i, a les zones de muntanya, els boscos de roure i pi roig. Els principals rius, de nord a sud, són: la Muga, el Fluvià, el Ter i la Tordera. Entre els estanys, destaca el de Banyoles, una important font d'aigua i vida. La principal via de comunicació era la Via Augusta (anomenada Via Pública en els textos tardoantics), que, procedent de l'altra banda dels Pirineus, travessava el nostre territori de nord a sud. Un altre camí important era el que

unia les ciutats d'Empúries i Girona, el qual vorejava el massís de les Gavarres pel nord-est i passava pel Congost del Ter.

Context històric

El període històric que tractem està comprès entre mitjans-finals del s. III dC, i principis del s. VIII. És el període anomenat antiguitat tardana (terme que utilitzarem un munt de vegades), comprès entre les grans reformes de l'emperador romà Dioclecià i el domini musulmà de la Península Ibèrica. Al seu torn, podem dividir la tardoantiguitat entre el Baix Imperi (s. IV i V) i el domini visigot (s. VI i VII). Si tenim en compte que la numeració dels segles està determinada pel naixement de Crist, podríem preguntar-nos per què no diem res del que va passar els tres primers segles. Malgrat que l'Evangelí probablement arribà a casa nostra ben aviat —potser ja en el mateix s. I, seguint les rutes comercials— no disposem de dades sobre aquesta primera etapa. La primera notícia fiable que tenim d'una comunitat cristiana estable a Catalunya és del 259, quan té lloc el martiri a *Tarraco* del bisbe Fructuós i dels seus diaques Auguri i Eulogi. Al llarg dels prop de 500 següents van tenir lloc importants fites històriques: les persecucions de Galeri i Dioclecià (303-312); l'edicte de Constantí (313), que tolerava el cristianisme dins les fronteres de l'Imperi; l'edicte de Tesalònica (380), que converteix el cristianisme en religió oficial; la separació de la Gàl·lia i Hispània de l'Imperi (409); la pèrdua de la Tarraconense, a mans dels visigots (472); la caiguda definitiva de l'Imperi d'Occident (476 dC); la derrota dels visigots contra els francs a la batalla de Vouillé (507); la conversió del rei Recared al catolicisme (589)...

Pel que fa a les fonts disponibles per a la recerca, les podem dividir en dos grans tipus: els documents escrits que s'han conservat (correspondència entre eclesiàstics, referències contingudes en obres d'autors antics i dels primers autors cristians) i les restes materials o arqueològiques (restes de basíliques primitives, necròpolis, objectes litúrgics). La informació és poca i sovint una mica feixuga. Així, doncs, pot donar la sensació que només fem que parlar de morts i de murs. Però és el que tenim, i si ho estudiem amb cura ens permetrà treure conclusions interessants. Som-hi, doncs.

LES FONTS ESCRITES

Per conèixer les fonts escrites d'època tardoantiga que, directe o indirectament, fan referència a les terres del nord-est de Catalunya entre els segles IV i VII, disposem d'una obra¹ molt actual elaborada per l'historiador Narcís M. Amich que les recull i analitza de forma exhaustiva. Així, doncs, en aquest capítol ens limitarem a resumir el contingut d'aquesta obra.

L'autor sempre segueix un model expositiu força similar. Primer situa cada font en el seu context (procedència i època de redacció, dades de l'autor quan aquest és conegut, característiques generals de l'obra i finalitats amb què fou redactada, història de la seva investigació...) per després passar a analitzar les referències concretes que conté sobre el nostre territori d'estudi i extreure'n el màxim d'informació. També recull les transcripcions dels textos originals en un apèndix.

Cal remarcar que les fonts escrites de què disposem són, en comparació amb altres períodes històrics, força escasses. Per això, qualsevol referència, per anecdòtica que pugui semblar, pot proporcionar-nos una informació de gran valor. Per tal de facilitar-ne el seu estudi, l'autor divideix les fonts escrites en cinc tipus diferents: els *itineraria* antics, els textos de la patrologia tardoantiga, les actes conciliars, les fonts litúrgiques i l'epigrafia. Nosaltres seguirem aquest mateix ordre. Convé mencionar que molts dels documents als quals farem referència no són originals d'època tardoantiga sinó còpies posteriors (sovint altmedievals o, fins i tot, posteriors) que la crítica textual moderna ha considerat com a autèntiques i fidels. En qualsevol cas, l'autor sempre ens adverteix dels casos en que les conclusions a les quals arriba puguin veure's afectades per possibles errors o alteracions produïts durant el llarg procés de transmissió dels textos.

¹ Amich, 2006

1. Els *itineraria romana*

És ben conegut que un dels motius que expliquen l'èxit i la cohesió de l'imperi romà és la seva important xarxa de camins. Per facilitar-ne el seu ús, els romans van elaborar un tipus de document (els *itineraria*) on hi constava el recorregut de les principals vies amb les seves corresponents *mansiones* i la distància entre elles en m. p. (*millia passum*).

Disposem de tres d'aquests *itineraria* que ens parlen del recorregut de la Via Augusta al seu pas per les comarques gironines en època baix imperial. Es tracta de l'*Itinerarium Antonini Augusti*, la *Tabula Peutingeriana* i la *Ravennatis Anonymi Cosmographia*. Tots ells són de redacció tardana (del segle VII en endavant) però semblen basar-se en documents romans d'entre finals del segle III i la segona meitat del segle IV. Així, comparant-los entre ells, sabem que existien, de nord a sud, les següents *mansiones*:

- *Summo Pyreneo*: sembla que es trobava a l'actual Coll de Panissars
- *Deciana*: a IV m. p. de l'anterior. Els investigadors la situen molt a la vora de la localitat de la Jonquera
- *Iuncaria*: a XII m. p. de l'anterior. Sembla que a prop de l'actual Figueres
- *Cinniana* i/o *Cerviana*: a XV m. p. de l'anterior
- *Gerunda*: a XII m. p. És l'actual ciutat de Girona (l'única de la qual en coneixem la ubicació exacta)
- *Aquis Voconis*: a XII m. p. Sembla que es trobava a l'oest de l'antiga *Aquae Calidae* (actual Caldes de Malavella)
- *Seterras*: a XV m.p. Podria trobar-se a la vora de la localitat d'Hostalric

Ens interessa molt especialment la *mansio* o les *mansiones* de *Cinniana* i *Cerviana*. Tradicionalment, la historiografia considerava que entre *Iuncaria* i *Gerunda* únicament va existir la *mansio* de *Cinniana* (que també apareix a les fonts com a *Cinmana* o *Ciniana*), la qual encaixa per les distàncies amb el jaciment de la Plana (dins el terme de Vilademuls) Tanmateix, Amich s'adona (a partir de transcripcions més modernes dels documents i de reproduccions fotogràfiques dels mateixos) que en realitat a la *Tabula Peutingeriana* hi consta el topònim *Ceruiana*, del qual derivaria el topònim de Cervià de Ter (3 km al sud

de la Plana i on s'han trobat restes importants d'època Antiga). Com es pot interpretar tot plegat? Potser en realitat en aquesta zona hi havia dues *mansiones* que corresponen a un desdoblament de la Via: a la variant oriental hi hauria la *mansio* de Cervià o de la Plana (totes dues a la vegada no sembla possible per proximitat) i a la variant occidental (coincidint pràcticament amb el recorregut actual de la N-II) la *mansio Cinniana*, encara no localitzada. Els dos camins tornarien a unir-se molt a la vora de *Gerunda*. Veiem, doncs, que ens movem en un tema obert, amb incerteses importants no pas fàcils de resoldre.

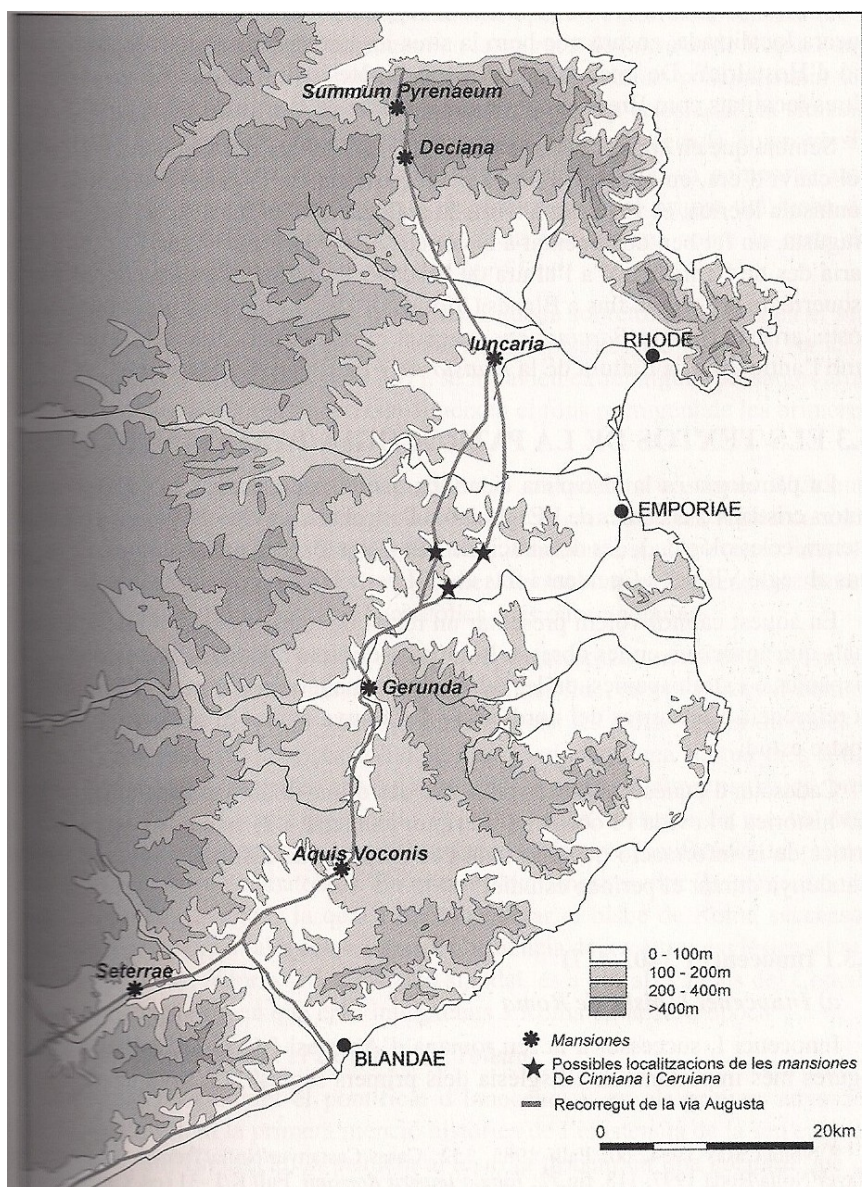

Fig. 1. Mapa del recorregut de la Via Augusta pel nord-est de Catalunya. Extret de: Amich 2006, p. 55

2. Els textos de la patrologia tardoantiga

Una de les fonts escrites més importants per estudiar la tardoantiguitat són els textos (de diversa índole) elaborats pels autors cristians de l'època, habitualment bisbes, que coneixem amb el nom de pares de l'Església. Les notícies que ens proporcionen sobre el nord-est de Catalunya són bàsicament sobre el culte a sant Feliu, a Girona i arreu del regne visigot, i sobre els bisbes gironins (especialment els il·lustres Joan de Biclara i Nonnit). A més, permeten imaginar millor la topografia cristiana de la Girona tardoantiga (amb la més que probable existència d'un *martyrium* dedicat a sant Feliu i d'un monestir masculí, així com d'un possible cenobi femení) i també ofereixen alguna pinzellada de la importància política de Girona. Anem a veure-ho amb detall.

Sobre els bisbes gironins

L'epístola del papa **Innocenci I** (402-417) adreçada als assistents al I concili de Toledo (vers 400)² és una de les primeres decretals pontifícies conegudes de la història. En ella, entre altres coses, el papa considera com a il·legal l'ordenació, per part d'un prelat anomenat Minici, d'un bisbe per a la ciutat de Girona, ja que no havia rebut el suport del poble ni del metropolità. Aquesta és la referència més antiga (i la única fins el s. VI) que tenim del bisbat de Girona. En ella se'ns mostra una Església gironina ben consolidada i, per tant, ens permet suposar que el bisbat s'originà en algun moment del s. IV. És probable que aquesta ordenació il·legítima estigués relacionada amb l'extensió del priscil·lianisme per la *Tarraconensis*. Fenomen que coneixem bé gràcies a una carta que l'escriptor menorquí Consenci adreçà a sant Agustí.

Isidor de Sevilla (vers 560-636) dedica el capítol XXXI de la seva obra *De viris illustribus* al bisbe de Girona Joan de Biclara (591-621). Un dels noms propis de l'Església hispànica visigòtica de l'època. De la seva intensa activitat episcopal ens en deixen constància les actes conciliars. Isidor de Sevilla, en canvi, ens informa dels inicis de la seva trajectòria vital i de la seva obra. Vers l'any 540 nasqué a la localitat de *Scalabis*, a l'actual Por-

² Hi ha divergències entre els entesos a l'hora de datar amb precisió aquest concili, que en qualsevol cas tingué lloc molts pocs anys (dos o tres) abans o després del 400. Passa el mateix amb la carta d'Innocenci I, que per alguns és dels anys 404-405 i per d'altres dels anys 408-409. Per més detalls: Amich, 2006, p. 59.

tugal, en el si d'una família goda. Entre el 570 i el 578 residí a Constantinoble, on es formà intel·lectual i teològicament. De tornada a Hispània, amb un important prestigi, s'oposà a les creences arrianes que el rei Leovigild intentava imposar a tot el regne, motiu pel qual fou exiliat a Barcelona durant uns deu anys. Amb l'arribada de Recared al poder (586) i la conversió de la minoria goda al catolicisme (589), Joan fundà el monestir de Biclara que dirigí com a abat i al qual va dotar d'una regla monacal pròpia (no conservada). També ens diu que va escriure una important crònica històrica amb vocació universal (la primera obra d'aquestes característiques elaborada al regne visigot) que abraça el període 567-590 i que s'ha conservat.

Epistolari de **Brauli de Saragossa** (vers 585-651). En un fragment de l'*epístola XIV*, Brauli cita Girona —juntament amb altres bisbats de l'època de gran importància: Sevilla, Toledo i Saragossa— com a exemple de bones pràctiques litúrgiques. Això ens demostra el prestigi religiós que assolí Girona durant el segle VII. D'altra banda, a l'*epístola XVIII*, dirigida a la seva germana Pompònia (abadessa d'un monestir) i datada entre els anys 634 i 635, es lamenta de la mort del bisbe de Girona Nonnit (gran amic seu) tot elogiant el seu testimoniatge cristià i, sobretot, la seva vida monàstica. La datació d'aquesta carta ens ha permès conèixer l'any de la mort de Nonnit, el 634 o el 635. Alguns investigadors han vist en aquestes referències l'argument per defensar un origen gironí de Brauli i la seva família. Si acceptem aquesta hipòtesi, podem suposar l'existència a la mateixa ciutat de *Gerunda*, o molt a la vora, d'una comunitat religiosa femenina (amb el seu corresponent edifici) de la qual Pompònia en fou abadessa.

Ildelfons de Toledo (vers 607-667) dedica el capítol IX del seu *De viris illustribus* a Nonnit, bisbe de Girona entre els anys 621-634/35. Ens informa que:

- Fou el successor de Joan de Biclara
- Fou bisbe durant els regnats de Suíntila (621-631) i Sisenand (631-636)
- En el moment de ser escollit bisbe era monjo (sense citar-ne el monestir)
- Tenia una gran devoció per sant Feliu, el sepulcre del qual visitava sovint
- Fou un gran governant i morí amb fama de santedat

Així, doncs, és més que probable l'existència d'un monestir masculí a *Gerunda* (el de Nonnit). El fet que el monjo Nonnit fos el successor immediat de Joan de Biclara permet suposar que era membre d'una comunitat regida per la regla elaborada per aquest o, fins i tot, del mateix monestir de Biclara (citada per sant Isidor i del qual s'ha establert la ubicació). També queda provada l'existència a la ciutat d'un *martyrium* on es veneraven les restes de sant Feliu.

Sobre el culte a sant Feliu

En l'himne IV de l'obra el *Peristephanon*, elaborada entre els anys 398 i 400 pel poeta cristià **Aureli Prudenci** (348-vers 405), hi tenim la referència més antiga a sant Feliu i la base del seu culte posterior (sobretot durant els segles VI i VII). És la millor prova que tenim de la seva existència i del seu martiri a *Gerunda* durant la persecució de Dioclecià (primers anys del segle IV). La cita permet intuir que, juntament amb Feliu, també foren executats altres cristians de la ciutat. A més, ens diu que *Gerunda* venerava les seves relíquies. Per tant, des del segle IV, la ciutat disposava d'una comunitat cristiana ben consolidada —fet que, d'altra banda, corroboren els sis magnífics sarcòfags de temàtica cristiana datats entre el 305 i el 325 i conservats a l'església de Sant Feliu— i, molt probablement, d'una construcció (*martyrium*) on es conservaven i veneraven les despulles del sant.

En dues obres de **Gregori de Tours** (vers 538-594) hi trobem referències que proven la difusió del culte a sant Feliu a la Gàl·lia. Pot ajudar a entendre aquest fenomen la important presència visigoda al nord dels Pirineus, sobretot fins el 507 (batalla de Vouglé). Dins l'obra hagiogràfica *Liber in Gloria Martyrum*, Gregori cita l'existència de dues basíliques dedicades al sant: una a la mateixa ciutat de Girona i una altra, en època d'Alaric II (finals s. V), a Narbona. La troballa en aquesta darrera ciutat de les restes d'una basílica paleocristiana (inclòs el fragment d'una llinda on hi consta l'any de construcció: 456) corroboren plenament aquesta cita. La segona referència la trobem dins l'anomenada *Historia Francorum* on, dins el llibre dedicat al període 587-590, s'esmenta l'arribada de relíquies de sant Feliu a Tours.

Eugeni de Toledo (finals s. VI-657) fa referència, en un dels seus poemes, a un monestir dedicat al sant i situat a la localitat de *Tutanesio*, a la vora de Toledo. Això provaria la difusió del culte a Feliu al cor del regne visigot.

Valeri del Bierzo (vers 630-695) ubica, tot narrant una curació miraculosa, una basílica dedicada a Feliu a la zona del Bierzo (comarca de l'actual Castella i Lleó, tocant a Galícia), dalt d'un cim i sobre les restes d'un temple pagà. No queda clar si es tracta del sant gironí —sabem que a la Hispània visigoda també existia, com a mínim, el culte a un altre sant del mateix nom: Feliu d'*Hispalis* (Sevilla)—, però és força probable, ja que s'ha demostrat que Valeri coneixia el text de la *Passio* del màrtir gironí.

Julià de Toledo (vers 642-690), a la seva *Historia Wambae Regis*, ens narra l'episodi històric de la rebel·lió del *dux Paulus* (673). Un dels tres cossos de l'exèrcit enviat per sufocar-la es dirigí, liderat pel mateix rei Vamba, cap al nord, tot seguint la Via Publica (l'antiga Via Augusta) per fer-se amb el control de Barcelona i Girona. Ens diu que al capdavant d'aquesta última hi havia el bisbe *Amator*, un fet que ens demostra el poder polític que adquirí l'Església. *Amator* lliurà la ciutat sense oposar resistència. Aquesta és l'única referència que tenim d'aquest bisbe, el qual sembla, pel que diu la font, que simpatitzava amb la causa del rebel Pau. Julià també ens informa que, després de sotmetre Nîmes, Vamba recuperà i retornà a la ciutat de Girona la corona d'or que, a finals del segle VI, el rei Recared va oferir a sant Feliu i que el rebel Pau havia emprat per a coronar-se rei d'Orient. A part de ser una prova més de l'existència d'un *martyrium* a Girona, no hem de menysprear, a l'hora de calibrar la importància que tenia el culte al sant en el si del regne visigot, el fet que Recared escollís a Feliu com a destinatari de la seva ofrena. Aquest gest tenia un innegable valor de cara a consolidar la unitat religiosa i política del regne.

Feliu de Toledo (finals s. VII) ens diu —en la seva única obra que ens ha arribat: *Elogium* o *Vita Iuliani*— que Gudila, mort el 680 i gran amic de Julià de Toledo, fou enterrat en un monestir de l'àrea de Toledo posat sota l'advocació de sant Feliu.

Sobre la Gerunda secular

A la *Chronicorum Caesaraugustanorum reliquae* —d'autor desconegut i sembla que redactada a cavall dels segles VI i VII— s'hi narra un fet de notable importància en la història del regne visigot, que tingué Girona com a escenari i que reflecteix el prestigi i la importància geoestratègica d'aquesta ciutat. L'any 531, en el context d'una crisi política i militar desencadenada arran d'una ofensiva dels francs contra els territoris de la Septimània, es reuní a la ciutat un concili o assemblea de la noblesa visigoda (amb la presència de Teudis, recent nomenat rei) on es va decidir destituir el prefecte dels hispans —Esteve, nomenat el 529 per Amalaric— i eliminar aquesta figura administrativa. Aquest fet implicà, doncs, un reforç del poder de la minoria goda sobre la gran majoria hispanorromana.

3. Les actes conciliars

Durant el domini visigot de la Península i, en menor mesura, durant el baix Imperi, van celebrar-se diferents concilis a varis indrets d'Hispania. Alguns d'ells tenien caràcter provincial (només reunien els bisbes d'una determinada província) i d'altres eren generals (tots els bisbes del regne). La seva celebració solia generar unes actes, algunes de les quals s'han conservat, on hi constaven les disposicions acordades (els cànons) i les signatures dels prelats assistents. Tal com passa amb la resta de fonts escrites, la major part d'actes conservades corresponen als segles VI i VII.

S'observa com, mentre durant el segle VI es celebren forces concilis provincials a la *Tarraconensis*, d'ençà de finals del segle VI i durant tot el segle VII, la ciutat de Toledo (capital del regne) acapara la major part d'activitat conciliar. Aquesta centralització eclesiàstica coincideix amb la cada vegada més intensa col·laboració entre Església i Estat, sobretot a partir de la conversió de la minoria goda al catolicisme en el III concili de Toledo (589). D'aquesta forma el bisbe de Toledo va passar successivament a ser el metropolità de la *Carthaginensis* (610); a presidir els concilis nacionals (653); i a decidir, juntament amb el rei, els titulars de les seus hispàniques (681). Així, doncs, en els concilis s'hi decidien, a més de les qüestions estrictament religioses, aspectes relatius al govern civil del regne.

Un bon exemple de les competències administratives i de govern que —de grat o per força— adquirí l'Església, el trobem a l'anomenada *Epistula de Fisco Barcinonensi*. Es tracta d'un document fiscal redactat pocs dies després de la celebració del II concili de Saragossa, el novembre de l'any 592. En ell, els bisbes de Girona i Empúries, juntament amb els de Tarragona i Ègara (Terrassa), donen el vist-i-plau als impostos vigents d'aquell any i es comprometen a supervisar la correcta actuació dels agents civils (els *numerarii*) encarregats de cobrar-los. Així, també sabem que les terres del nord-est de Catalunya tributaven dins d'un ampli districte fiscal amb seu a Barcelona.

És a partir de les actes conciliars —juntament amb alguna dada proporcionada pels textos dels Pares— que s'ha pogut reconstruir parcialment l'episcopologi de les seus de Girona i Empúries durant l'antiguitat tardana. La participació del bisbe *Paulus* en el concili de Tarragona (el 6 de novembre de l'any 516) és l'evidència inequívoca més antiga de l'existència del bisbat emporità. Les actes del mateix concili també ens demostren la continuïtat —després de més d'un segle de no tenir-ne cap notícia (*supra*, epístola del papa Innocenci I)— del bisbat de Girona, encapçalat pel bisbe *Frontinianus*. Aquests dues seus, seguint la divisió territorial romana, formaven part de la província eclesiàstica *Tarracoenensis*, la qual era governada pel bisbe metropolità de Tarragona.

Girona	Empúries
<i>Frontinianus</i> (516-517) <i>Stafilus</i> (540-546) <i>Alicius</i> (589) <i>Iohannes Bicularum</i> (592-621) <i>Nonnitus</i> (621-635) <i>Taio</i> (653) <i>Amator</i> (673) <i>Iacobus</i> (683) <i>Sabaricus</i> (688) <i>Gilimirus</i> (693)	<i>Paulus</i> (516-517) <i>Carontius</i> (540-546) <i>Fructuosus</i> (589) <i>Galanus</i> (592-599) <i>Sisuldus</i> (633) <i>Donumdei</i> (646-653) <i>Gaudilanus</i> (683-693)

Fig. 2. Episcopologi dels bisbats de Girona i Empúries. Entre parèntesi només apareixen els anys que sabem amb seguretat que els bisbes ocuparen els seus càrrecs, tot i que en la majoria de casos probablement hi estigueren més temps.

Cal ressaltar les nombroses participacions del bisbe Joan de Biclara en els diferents concilis celebrats arreu del regne, sovint ocupant les primeres posicions en l'ordre dels signataris. Un testimoni de la importància històrica d'aquest personatge i de la llarga durada del seu mandat. És interessant observar que en el XIII concili de Toledo (683), tant per Girona com per Empúries, no hi assisteix el bisbe sinó un abat en representació seva, el qual també firma les actes. Aquest fet ajuda a sustentar la hipòtesi de l'existència de, com a mínim, un monestir a Girona i un altre a Empúries, i de la importància que aquests tenien dins l'organització eclesiàstica d'ambdues ciutats. També és significatiu el probable origen germànic, a jutjar pels seus noms, d'alguns dels darrers bisbes d'ambdues seus (*Savaricus, Gilimirus, Sisuldus, Gaudilanus*). Això pot indicar que, a finals del segle VII, al nord-est de Catalunya, la minoria de la població d'ascendència visigoda i arriana no només concentrava el control polític i militar sinó que també s'havia integrat en els òrgans de poder de l'Església.

Finalment, mencionar que l'any 517 a Girona s'hi celebrà un concili provincial del qual en conservem les actes i on s'hi tractaren qüestions litúrgiques i sobre la vida del clergat. De fet, en època visigòtica, a la *Tarraconensis* fou habitual celebrar concilis provincials fora de Tarragona (seu del metropolità). Així, també n'hi hagué a Barcelona (540 i 599), Lleida (546), Osca (598), *Egara* (614), i Saragossa (691).

3. Les fonts litúrgiques

El regne visigot va desenvolupar una litúrgia pròpia que es mantingué fins a finals del s. XI, quan el papa Gregori VII (1073-1085) decidí que a la Península també regís el ritu romà. En alguns dels llibres amb què es fonamentava la litúrgia hispànica hi trobem referències al nord-est de Catalunya associades al culte a sant Feliu. A partir del seu estudi, Amich n'extreu varies conclusions, entre les quals destaquem:

- A l'antiguitat tardana, la commemoració del martiri de sant Feliu tenia lloc el dia 1 d'agost. La referència més antiga a aquesta data la trobem en el *Martyrologium Hieronymianum* (compost al llarg dels segles V i VI).

- Els documents necessaris per a les celebracions litúrgiques del sant (la *Passio sancti felicis*, l'himne *Fons, Deus, vitae perennis*, un sermó dedicat a sant Feliu recollit dins les *Homiliae Toletane*, les misses dedicades al sant dins del *Liber manuale*) foren redactats durant la primera meitat del segle VII i tenen un contingut molt similar. Això fa pensar que tots ells, o almenys el que proporciona més dades sobre sant Feliu (la *Passio*), foren redactats a *Gerunda* pel bisbe *Nonnitus* (621-635), del qual, com hem vist, Ildefons de Toledo ens diu que tenia una gran admiració pel sant gironí. Hi ha més arguments per defensar aquesta hipòtesi: l'himne i el sermó semblen estar redactats per ser llegits davant la mateixa tomba del sant, ja que en varies ocasions hi apareix l'adverbi *hic* (aquí). A més, Nonnit va assistir al IV concili de Toledo (633), on es destacà la importància de redactar i emprar himnes durant les celebracions.
- L'autor de la *Passio* va inspirar-se en altres composicions hagiogràfiques per redactar-la, sobretot la passió de sant Vicenç de València, i, per tant, cal posar en dubte els diferents episodis de la vida del sant que ens narra. Però deixant de banda la seva veracitat, el fet que digui que Feliu arribà a Girona després de passar per Empúries revela la importància que seguí tenint Empúries durant l'antiguitat tardana.
- La representació iconogràfica més antiga de sant Feliu la trobem és una miniatura d'un antifonari elaborat a Lleó pels volts del segle X. En un marge del foli on hi ha les oracions per cantar el dia del sant, hi ha una miniatura que evoca un dels episodis narrats a la *Passio*: un àngel rescata a Feliu del mar, on els seus botxins l'havien tirat encadenat.

4. L'epigrafia

Disposem de poques inscripcions d'entre els segles IV i VII trobades al nord-est de Catalunya, i la majoria estan fragmentades i són de difícil interpretació. Procedeixen de Roses (1), Empúries (3), Llafranc (1), Tossa de Mar (1), Girona (1) i Sant Julià de Ramis (1). La majoria són fragments de làpides funeràries cristianes de marbre (una inclou un crismó). També n'hi ha una de litúrgica o devocional; una inscripció en una bonica gerreta litúrgica

del s. VII trobada al *castellum* de Sant Julià de Ramis, on s'hi deixa constància dels noms dels dos suposats autors de la ofrena: *Sinde* i *Ares*. En una altra inscripció procedent d'algun temple d'Empúries, sense conèixer el lloc exacte, s'hi deixa constància de la dedicació de dos altars, un a sant Esteve —el culte del qual tingué una gran difusió a tota Hispània, sobretot durant els segles VI i VII— i a santa Aurea o Aurèlia. La inscripció funerària trobada a Llafranc, del segle IV o V, posa de relleu la cristianització de les àrees rurals, sovint difícil de determinar però que certament va existir.

LA GIRONA TARDOANTIGA

En aquest capítol recollim la informació que ens ha proporcionat la investigació arqueològica sobre Girona (llavors *Gerunda*) en època baiximperial i visigoda. Aparentment, bona part d'aquests coneixements (com, per exemple, el traçat de la muralla) no guarden una relació directa amb el fet religiós, amb el cristianisme. Tanmateix, en un període històric tan llunyà i tan desconegut com aquest, tota informació és benvinguda. A més, així podrem reconstruir l'entorn físic en el qual va desenvolupar-se el primer cristianisme gironí. Tampoc hem d'oblidar que la cristianització d'una comunitat ciutadana implica també una cristianització del seu espai urbà (construcció d'esglésies, ubicació de la residència episcopal...).

1. L'urbanisme

Per elaborar aquest apartat ens hem servit, fonamentalment, d'una obra³ molt recent on s'estudia l'evolució històrica i urbanística de la part nord de Girona, des dels seus orígens fins a la baixa Edat Mitjana. Es tracta de la vuitena i darrera aportació a la col·lecció *Història urbana de Girona*, iniciada l'any 1995. Malgrat que només ens parli del sector septentrional de la ciutat, pels nostres objectius ja ens serveix, ja que aquesta àrea (catedral i entorns) era la més important en època tardoantiga i és la que ens ha proporcionat més informació d'aquest període.

Per entendre millor com era Girona entre els segles IV i VII, cal que fem algunes consideracions generals sobre la topografia de la ciutat i sobre els seus orígens. Avui sabem, a través de l'arqueologia, que *Gerunda* fou una ciutat romana fundada *ex novo* entre el 80 i el 70 aC en el context de les guerres sertorianes pel control d'*Hispania*. La funció principal de la nova ciutat, a més d'organitzar el territori, era controlar i, si es donava el cas, defensar el principal accés a la Península: el camí d'Hèracles (més endavant Via Augusta i, pel nostre període, Via pública). Tasca que fins aleshores havia exercit l'*oppidum* ibèric de Sant Julià de Ramis, que en aquest moment s'abandona. Així, doncs, Girona neix com

una ciutat-fortalesa. Només així podem entendre la seva ubicació, excel·lent des d'un punt de vista estratègic i francament complicada des de l'urbanístic. Es situa al damunt mateix de la Via, en un corredor natural on aquesta queda escanyada entre la muntanya (a llevant) i uns abruptes penya-segats que cauen sobre l'Onyar (a ponent). Per aquest motiu, la ciutat presenta, encara avui, un doble desnivell (est-oest, molt pronunciat, i nord-sud, més suau) que es salvarà mitjançant la construcció de terrasses. A més, es situa en una zona on des d'antic hi conflüen petits camins secundaris (els que provenen de la Vall de Sant Daniel, Montjuïc, Campdorà) i a la vora de la desembocadura dels rius Onyar i Galligants al Ter, el qual podia ser utilitzat com a via de comunicació cap al litoral immediat.

Actualment coneixem el perímetre i la trama urbana⁴ fundacionals. El recinte emmurallat (més endavant anomenat la Força Vella i integrat dins les muralles baixmedievals) dibuixa un pseudotriangle amb la base a ponent i el vèrtex superior a mitja muntanya i defensat per l'única torre de la ciutat original: la Torre Gironella (la núm. 1 en la numeració de les torres que ha tingut la Força Vella al llarg de la història), que a més servia com a porta en el seu costat nord. L'espai *intra muros* no era massa extens (4,6 hectàrees) i era dividit en illes de cases (*insulae*) rectangulars de 71 x 36 peus romans⁵ (uns 21,3 x 10,8m) disposades *per scamma* (amb el costat llarg en direcció est-oest). Al sector nord, unes quantes d'aquestes illes van reservar-se pel conjunt foral, el qual, degut a la topografia del lloc, era dividit en dues àrees comunicades per una costeruda escala: el temple (a la part superior, on actualment hi ha la catedral de Santa Maria) i la basílica, la plaça i altres edificis civils (a la part inferior, on actualment hi ha l'Audiència Provincial, la Pia Almoïna i altres edificis). El *cardo maximus* (que correspon a l'actual carrer de La Força) era el mateix camí d'Hèracles, que entrava a la ciutat pel portal de Sobreportes i en sortia per la porta meridional, a l'altura de la placeta del Correu Vell.

Per determinar la trama urbana foren fonamentals els resultats de la intervenció arqueològica duta a terme entre 1975 i 1977 a la Pia Almoïna, durant les obres d'adequació de l'edifici per acollir la delegació a Girona del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya i les Ba-

³ Nolla *et al.*, 2008

⁴ Burch *et al.*, 2000

⁵ 1 peu romà ≈ 0,3m

lears. S'hi va descobrir una cruïlla de dos carrers que discorrien en perpendicular (un nord-sud i l'altre est-oest) i que cal relacionar amb la distribució interna de la ciutat original. A més, es posà de manifest que en algun moment de l'antiguitat tardana, sembla que posterior al primer terç del s. VI (el *terminus post quem* de l'estrat disposat immediatament per sota), aquests carrers es reformaren fent-hi passar el clavegueram i pavimentant-los amb còdols.

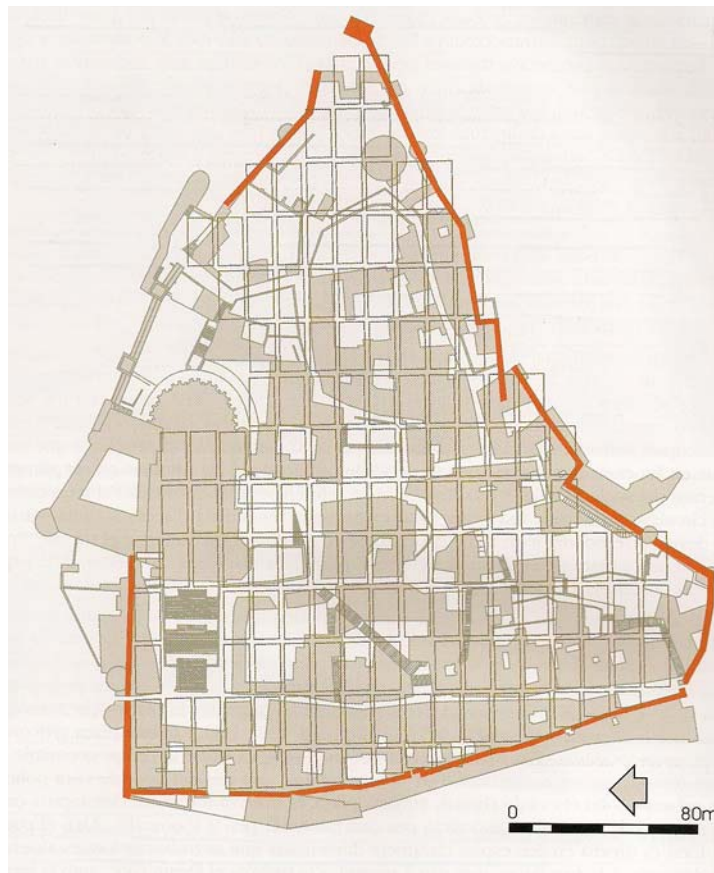

Fig. 3. Planta general de *Gerunda*. Nolla *et al.*, 2008, p. 159

Durant el nostre període d'estudi (s. IV-VII), la planta de la ciutat fou la mateixa que la fundacional. De fet, la primera modificació important no va tenir lloc fins a l'època carolíngia amb la construcció d'un eixample al centre de la cara nord, on avui hi ha el claustre i edificis annexes de la Catedral. Suposem que la xarxa de carrers tampoc es modificà

substancialment. Sí que es va produir, en canvi, un important reforç i monumentalització de les muralles.

Efectivament, pels volts de l'any 300 i, per tant, quan possiblement ja existia a Girona una incipient comunitat cristiana —cal recordar que l'any 259 ja havia tingut lloc el martiri a Tarragona del bisbe Fructuós i dels seus diaques Auguri i Eulogi—, les antigues muralles fundacionals foren substituïdes (resseguint-les i aprofitant-les com a fonaments en la major part del traçat) per unes de més potents, fetes amb blocs de pedra sorrenca i dibuixant un parament d'*opus quadratum* (que podem observar, per exemple, al portal de Sobreportes i a la banda nord de la plaça de Sant Domènec). Les portes nord i sud de la ciutat es reforçaren cadascuna amb dues torres bessones de planta rectangular. A més, a les tres portes que ja hem citat (Sobreportes, porta meridional i Torre Gironella) és possible que se n'hi afegís una quarta (la porta Rufina), que no es dotà amb torres però sí amb un accés complicat en forma de passadís. Diem “és possible” perquè no s'ha pogut esbrinar del tot si aquest accés a la ciutat ja existia en època fundacional; en qualsevol cas, en aquest moment augmenta la seva solvència i monumentalitat. La construcció de les noves muralles no és un fet aïllat. A altres ciutats de l'Imperi com a la propera Barcelona —o a la mateixa Roma amb la construcció de les anomenades muralles aurelianes— també es reforçaren les defenses en època baiximperial. Aquest fenomen pot entendre's com una conseqüència de les invasions bàrbares de finals del s. III i també com un procés de reafirmació de l'autoritat romana⁶.

Les campanyes arqueològiques efectuades als soterranis de la Catedral els anys 2001 i 2004-2005 van posar al descobert, al sector nord-est de les muralles —a llevant de Sobreportes—, les restes d'una potent estructura quadrangular de pedra i morter, adossada a les muralles però constructivament independent. S'ha datat a l'entorn de l'any 400 —un segle més tard de les reformes que acabem de comentar— i s'ha interpretat com la base d'una torre erigida per protegir una portella que existia en aquell sector des d'època fundacional. Els arguments per defensar l'existència d'aquesta portella són varis:

⁶ Keay, 1988

- Restes de mausoleus, trobades allà mateix i datades en època altimperial, que cal relacionar amb una via d'accés (i de sortida) a la ciutat que moria (i naixia) a la portella⁷.
- Les mateixes excavacions van posar de manifest que tota aquella zona (actualment ocupada pel claustre romànic de la catedral i edificis annexes) era en l'antiguitat molt irregular i presentava uns notables desnivells cap al nord (cap al curs del Galligants) i cap a ponent (cap a Sobreportes). Així, doncs, la portella permetria accedir a la ciutat, evitant totes aquestes dificultats orogràfiques, a tots aquells que vinguessin des de la vall de Sant Daniel i des de la muntanya de llevant.
- Les muralles de l'eixample carolingi també tenien una porta al mur nord, que podem entendre com una perpetuació de l'antiga portella.
- En documents medievals es comenta l'existència d'una porta d'entrada a la ciutat en aquella zona.

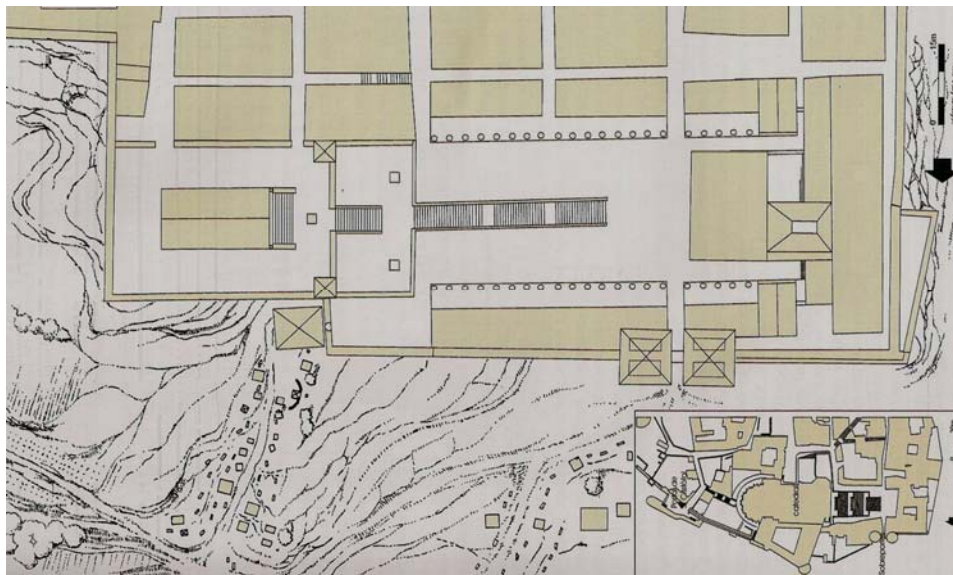

Fig. 4. Planta del sector nord de la ciutat a l'antiguitat tardana (segles VI-VII). S'hi pot observar la portella-torre (a l'angle nord-est), el desnivell del terreny fora de la muralla (nord-est) i la hipotètica residència del *comes ciuitatis* (a ponent) amb els antics templets romans bessons incorporats al nord i al sud. Nolla *et al.*, 2008, p. 179

⁷ El costum romà establia que calia enterrar els morts fora del *pomerium* i, preferentment, a tocar de les vies d'accés. Allà els difunts eren recordats, i en certa manera revivien, quan els viants llegien les inscripcions que acompanyaven les seves sepultures.

Fusionant les dades procedents de dues intervencions arqueològiques força separades en el temps —l'excavació a Casa Pastors (actual Audiència Provincial) entre 1970 i 1973 i l'excavació en extensió de l'actual plaça de la Catedral (als peus de l'escalinata) el 2003— s'ha pogut determinar que, pels volts de l'any 500 i, per tant, en època visigoda, van dur-se a terme importants reformes a la part baixa de l'antic fòrum, a la banda de ponent. Les obres, que van implicar un rebaix notable del nivell de circulació i l'arrasament dels edificis romans preexistents, van permetre bastir un edifici (fig. 4) de grans dimensions (amb dues plantes i patis interiors) que s'ha interpretat com la residència de la màxima autoritat civil local: el *comes civitatis*. Les seves característiques constructives i el lloc estratègic que ocupa, a l'entrada de la ciutat i als peus mateix de la Via, així ho indiquen. També se suposa, encara que amb indicis menys fermes que els que acabem de veure, que aquest nou edifici hauria integrat en el seu interior dos antics templets romans (*aedes*) bessons (un al nord i l'altre al sud de la plaça) reconvertits al culte cristià en un moment indeterminat (fig. 4). Aquesta hipòtesi es basa en la documentació altmedieval, on es fa referència a l'existència en aquella zona (llavors anomenada plaça del Mercadell) de dues esglésioles disposades simètricament i avui desaparegudes: la de Santa Maria de les Puelles i la de Sant Genís.

Ens queda una qüestió important per tractar. Què va passar a l'antiguitat tardana amb l'antic temple romà que, avui sabem del cert, dominava la ciutat des de la plataforma superior del fòrum, on avui hi ha la Catedral. Fins fa relativament poc temps, hi havia dues hipòtesis diferents sobre la primera ubicació de la basílica i el palau episcopals de Girona⁸: o es trobaven a l'àrea de l'actual Catedral i el seu entorn immediat; o bé es trobaven fora muralles, a sota de l'església de Sant Feliu. Actualment els investigadors es decanten per la segona hipòtesi. Diferents exploracions efectuades sota el paviment de la nau i l'escalinata de la Catedral els anys 1998-99 i 2004, no van detectar cap reforma d'envergadura (com ara la construcció d'un nou edifici) entre la construcció del temple romà i la Catedral romànica de Santa Maria, aixecada el s. XI. Així, doncs, cal suposar que, amb l'avenç del cristianisme i el decret de Teodosi (391) —que suprimia les subvencions de l'Estat pel manteniment dels temples pagans i manava el seu tancament—, l'antic

⁸ Amich i Nolla, 1992, p. 48

temple romà no fou destruït sinó que perdé la seva funció original i en algun moment es cristianitzà i es convertí en església sense modificar la seva arquitectura. Sí que hi ha, en canvi, importants arguments en positiu que avalin la ubicació de l'antiga Seu per sota de l'actual església de Sant Feliu. D'una banda, com hem vist, els textos de la patrologia tar-doantiga parlen d'una basílica o *martyrium* dedicat al sant, que s'hauria aixecat al lloc mateix on aquest fou martiritzat i/o enterrat. De l'altra, la documentació també ens diu que, almenys des de la tercera dècada del s. IX, a Girona la Seu era compartida entre les esglésies de Sant Feliu i de Santa Maria. A partir d'aquí s'ha interpretat el següent procés: inicialment la Seu es trobava, per antiguitat i prestigi, a Sant Feliu; tanmateix, la seva exposada situació fora muralles i la difusió del culte a la Mare de Déu (característic de l'imperi carolingi) van propiciar que Santa Maria es convertís en catedral per, més endavant, acabar concentrant tot el poder episcopal. Les troballes realitzades al subsòl de l'església de Sant Feliu per un equip d'arqueòlegs de la Universitat de Girona en una recent excavació (gener 2009), potser constitueixen la prova material de l'existència d'aquesta catedral extramurs.

Fig. 5 Vista general de la cala oberta a la capçalera de l'església de Sant Feliu. El mur més gruixut formaria part de la capçalera de l'antic temple. Lluís Palahí

A l'espera que s'estudiïn i interpretin convenientment tots els materials i informacions aplegades, de moment ja s'intueix que sota l'església de Sant Feliu hi ha les restes, notables, d'una església precedent construïda entre els segles VI i VII. Sembla que era de planta basilical, amb dues capelles funeràries (una al nord i l'altra al sud). També s'han posat al descobert 4 tombes d'obra fetes de pedruscall i morter, amb solera de *tegulae* i probable coberta també de *tegulae*. Estaven totalment buides. Potser eren de personatges importants les restes dels quals, en reformar-se l'edifici, s'haurien preservat. A tot això, s'hi ha de sumar el conjunt de sis sarcòfags de temàtica cristiana del primer terç del segle IV (que comentarem més endavant) i tres fragments de pedra sorrenca esculpits procedents de la casa núm. 1 del carrer del Llop (a la vora de l'actual església) que es consideren part d'un cancell⁹ decorat d'època visigoda avançada¹⁰.

Pel que fa a l'espai fora muralla immediat, sembla que en aquesta època continuà tenint una funció bàsicament funerària i no d'assentament. Aquest fet corroboraria el caràcter defensiu de la ciutat. Únicament cal esmentar la probable existència d'algunes esglésioles associades a cementiris:

- L'església de Sant Feliu i el probable monestir nascut al seu entorn (veure el capítol sobre les fons escrites).
- Un fragment de cancell¹¹ amb decoració geomètrica i floral reaprofitat dues vegades —primer com a làpida funerària i després com a material de reble— que fou trobat al claustre romànic de l'antic convent de Sant Martí Sacosta¹² (seu actual del seminari de Girona), s'ha datat al segle VII i podria formar part d'un antic temple visigot situat allà mateix. De fet, ja en la documentació del s. IX s'esmenten un cementiri i un temple situats en aquesta àrea.
- Les possibles restes d'un temple trobades al subsòl de l'església de Sant Nicolau (*infra*).

⁹ Una barana col·locada per delimitar àmbits amb funcions litúrgiques diferents dins les esglésies

¹⁰ Amich i Nolla, 1992, p. 70

¹¹ Amich i Nolla, 1992, p. 68

¹² Topònim sovint associat al pas d'un vell camí romà. Avui sabem, a partir de la documentació medieval i la topografia, que, efectivament, per allà hi passava un ramal de la Via que menava cap a la Porta Rufina. Un indret idoni per acollir sepultures.

- La necròpolis trobada a la plaça de Santa Susanna del Mercadal (*infra*) també devia situar-se a redós d'alguna església (potser la precedent de l'actual) i sembla indicar l'ocupació quotidiana del pla situat a l'altra banda de l'Onyar.

2. Les necròpolis

Disposem d'un estudi¹³ de síntesi, elaborat per J. M. Nolla i M. Sureda, sobre el món funeràri a la ciutat de Girona des dels seus orígens fins a l'any 1000. A continuació farem un resum de les notícies que ens proporciona aquest article sobre els cementiris dels segles IV i VIII.

Diverses troballes arqueològiques proven l'existència, des d'antic, d'una **necròpolis** a l'àrea de l'actual església de **Sant Feliu**. Tanmateix, independentment d'aquestes troballes, era fàcil imaginar la seva existència. Era un lloc idoni per ser-hi enterrat per dos raons principals: la seva ubicació (a tocar de la porta principal de la ciutat, Sobreportes, i flanquejat per la Via Augusta) i, a partir del segle IV, perquè allà mateix hi morí i/o hi fou enterrat sant Feliu. És ben conegut que una de les característiques del cristianisme antic era la voluntat dels fidels de ser enterrats el més a la vora possible de les restes d'un sant, confiant que aquest intercedís a favor seu. Aquest fenomen —anomenat *tumulatio ad sanctos*— és el que hauria tingut lloc a l'entorn del mausoleu del sant gironí. De fet, es considera que el conjunt de vuit sarcòfags esculpturats d'importació que es troben encastats a les parets del presbiteri de l'església de Sant Feliu procedeixen d'aquesta necròpolis i que un d'ells, tal com ha sostingut la tradició, hauria contingut les despulles del sant. La datació del conjunt així sembla indicar-ho:

- Un dels sarcòfags és de temàtica pagana (el rapte de Prosèrpina) i s'ha datat a l'any 230, aproximadament. Es creu que pel seu caràcter luxós, prop d'un segle més tard fou aprofitat (potser pels descendents del primer propietari) per fer-hi un enterrament cristià.

¹³ Nolla i Sureda, 1999

- Els altres set es daten, amb diferències, dins del primer terç del segle IV. Excepte un d'ells (de decoració pagana —una cacera de lleons— però amb una possible lectura cristiana), la resta estan decorats amb escenes de l'Antic i el Nou Testament: la curació del cec, la curació del paralític, el miracle dels pans i dels peixos, la història de la casta Susanna i els vells... Deixant de banda l'elevat valor artístic i religiós del conjunt, és interessant veure com totes les peces evocuen una mateixa idea o convicció —del tot coherent en un context funerari com aquest—: la necessitat de confiar en Déu, en Jesús —sovint representat com el Bon Pastor, portant l'ovella perduda sobre les espatlles—, fins a l'últim moment, per obtenir la Salvació.

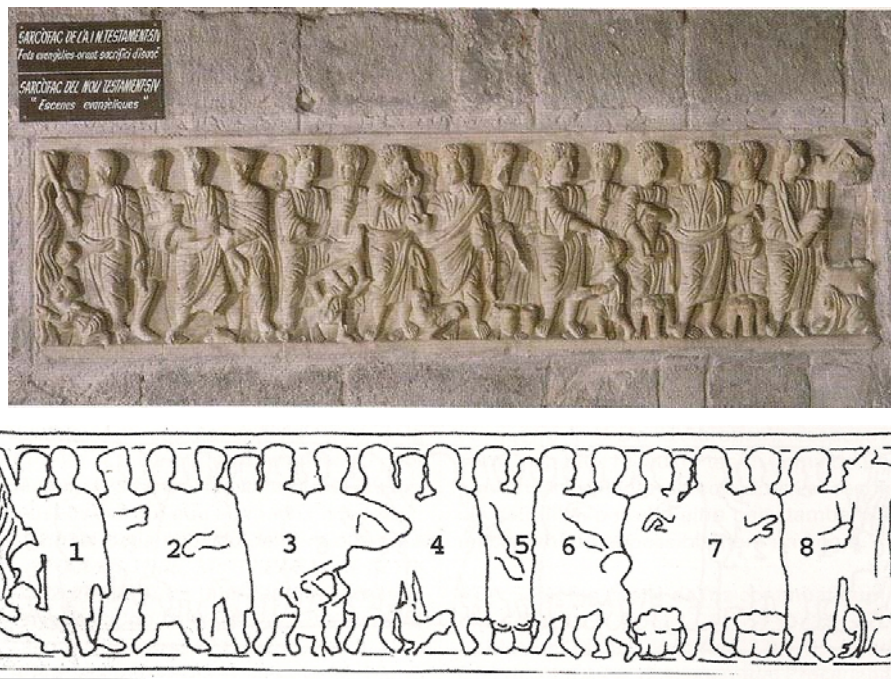

Fig. 6. Sarcòfag cristià situat a la part inferior dreta del mur esquerre del presbiteri de Sant Feliu. Segons la tradició, aquest és el que hauria contingut les relíquies del sant. A sota, esquema iconogràfic del sarcòfag. 1: Pere fent brollar aigua de la roca o miracle de la font; 2: l'arrest de Pere; 3: curació del paralític; 4: escena del gall de la negació de Pere; 5: miracle de les noces de Canà; 6: curació d'un cec de naixement; 7: multiplicació dels pans i els peixos; 8: resurrecció de Llätzer. Extret de: Amich, 2005, p. 280.

La datació dels sarcòfags (primer terç del s. IV) encaixa perfectament amb la mort de Feliu durant la persecució de Dioclecià. També hem de tenir en compte l'elevat valor econòmic dels sarcòfags (elaborats a Roma per escultors de primer nivell i transportats fins a

Girona). Això indica que ja llavors el cristianisme havia arrelat en membres de l'alta aristocràcia gironina, els únics capaços d'afrontar aquest tipus de despeses.

Però a més dels sarcòfags paleocristians —que, no ho hem d'oblidar, estan descontextualitzats i, per tant, sotmesos a controvèrsia— s'han trobat altres sepultures *in situ*. A les darreres excavacions a l'interior de l'església, s'han localitzat 4 tombes d'obra orientades de sud a nord i sense les restes dels difunts. Al subsòl de la plaça situada al nord de l'escalinata de Sant Feliu, a tocar del campanar, també s'hi ha trobat enterraments. Els més antics són d'època altimperial i proven l'antigor del cementiri. Dels segles IV-V corresponen una tomba orientada¹⁴ de *tegulae* de secció quadrangular, amb el difunt col·locat en decúbit supí, i les restes d'un mur que s'ha interpretat com part del límit occidental del cementiri tardoantic o bé com la tanca d'alguna *area* funerària familiar.

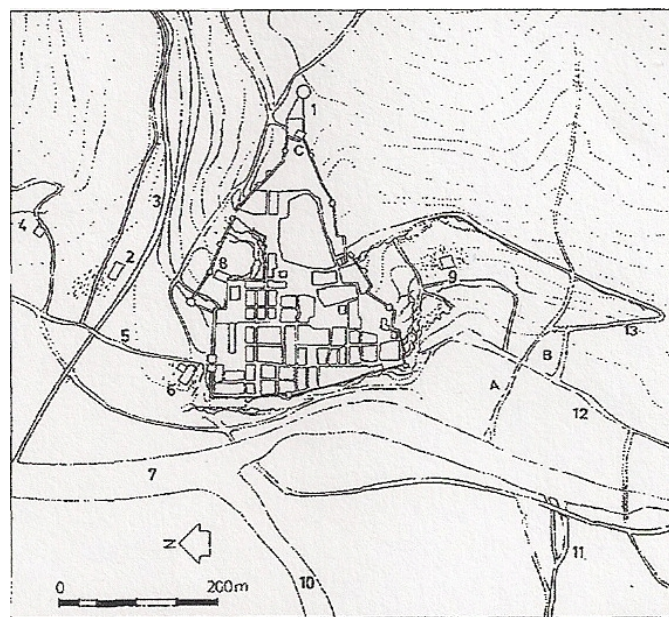

Fig. 7. Planta de la ciutat de Girona i dels seus contorns immediats a època carolíngia. 1: Castell de Girone-lla. 2: cementiri i estructura antiga de Sant Nicolau. 3: riu Galligants i, paral·lel, al nord, camí de *Valle Profunda*. 4: camí de Montjuïc i Campdorà. 5: Via Augusta, sector nord. 6: temple i cementiri de Sant Feliu. 7: riu Onyar. 8: cementiri antic de Santa Maria. 9: temple i cementiri de Sant Martí Sacosta. 10: riu Güell. 11: rec Monar i camí. 12: Via Augusta, sector sud. 13: camí vers el Portal Rufí. A: torrent de la Tallada; B: situació del cementiri del solar de l'antic Hotel dels Italians. C: cementiri de la Caserna d'Alemanys. Extret de: Nolla i Sureda, 1999, p. 66

¹⁴ Quan diem que una tomba està orientada ens referim a que està col·locada en direcció est-oest amb el cap del difunt a l'extrem occidental, mirant cap a orient.

El **cementiri de Sant Nicolau** (fig. 7.2) presenta una cronologia força més tardana i imprecisa. S'anomena així perquè fou trobat al subsòl de l'actual temple de Sant Nicolau — una capella romànica del segle XII situada davant del monestir de Sant Pere de Galligants— durant unes excavacions realitzades els anys setanta. El cementiri és força proper a la Via i als camins secundaris procedents de Sant Daniel, Montjuïc i Campdorà (fig. 7.3 i 7.4). De les diferents tombes trobades només cinc (les de la nau i la sagristia) poden ser considerades com a tardoantigues. Però, en qualsevol cas, no són anteriors al s. VII. Són tombes molt senzilles (fosses obertes a terra o fetes amb lloses), orientades i amb el cos col·locat de panxa enlaire. Una mica allunyades d'aquestes tombes (sota la capçalera romànica) s'hi van trobar les restes d'uns murs en angle recte i una estructura interpretada com una ossera, les quals s'identifiquen com a tardoantigues sense poder precisar si són contemporànies a les tombes. Aquestes restes, a falta de més informació, admeten una doble interpretació: podrien pertànyer a un mausoleu tardoantic o bé formar part d'una antiga capella funerària que hauria donat lloc a l'actual temple.

Al subsòl de l'edifici dels **banys àrabs** (fora muralles, cap a llevant) també s'hi ha documentat, fruit d'unexcavacions d'urgència dels anys 90 i 91, un **cementiri** que entrà en funcionament en època altimperial (s. II preferentment). D'època tardoantiga —sense poder precisar més— es consideren tres inhumacions en fossa obertes al sòl estèril d'argila. Estaven orientades i amb el cadàvers col·locats en decúbit supí. També es van trobar les restes de dues estructures de pedra i morter de calç que s'interpreten com a ruïnes de monuments funeraris baiximperials. Malgrat ser força pobres en si mateixes, aquestes troballes confirmen l'existència d'una via funerària secundària a llevant, que resseguia per fora les muralles i estava associada a les portes de Torre Gironella i a la portella nord-est (*supra*).

També tenim documentat l'ús funerari a la tardoantiguitat del sector sud de la ciutat, a redós de la Via (i ramals) que sortia de la ciutat per la porta situada a l'actual plaça del Correu Vell (en època medieval anomenada *Porta Onnaris* i enderrocada el 1857). En un edifici del carrer Ciutadans, l'antic **Hotel dels Italians** (fig. 7.B), s'hi va descobrir un conjunt de 20 inhumacions. Eren molt senzilles: 15 directament a terra (en una fossa i coberts

amb la mateixa terra estreta o col·locats directament al sòl de circulació i colgats amb terra) i 5 en fossa però protegint el difunt amb lloses planes de pedra. Les tombes estaven orientades i els cadàvers en decúbit supí, excepte tres enterraments infantils amb les cames semiflexionades. Per la tipologia s'han datat a l'antiguitat tardana (es descarta una datació altmedieval per la inexistència d'un temple d'aquesta època a la zona). D'altra banda, és probable que abans del 700 existís una **necròpolis** i un **temple funerari** a la zona de **Sant Martí Sacosta** (actual seminari; fig. 7.9), al peus del camí que conduïa cap a la Porta Rufina. Serien els precursors del cementiri i l'església que, amb tota seguretat, sabem que hi havia en època altmedieval. Diferents evidències ho indiquen: el fragment d'un cancell visigot (*supra*) aprofitat com a làpida en època altmedieval i una tomba de *tegulae* de secció triangular documentada per Botet i Sisó l'any 1884.

Finalment, ens queda per comentar el cementiri tardoantic de **Santa Susanna del Mercadal** (fig. 7.11), el més ric en contingut i nombre d'inhumacions. Cal tenir en compte que es troba a l'altra banda de l'Onyar (una autèntica frontera per l'època) i, per tant, ha de ser considerat com un cementiri relacionat amb els habitants d'aquell suburbi i no amb els ciutadans de la *Gerunda* pròpiament dita. El luxe d'alguns dels enterraments fa pensar que fou emprat pels propietaris d'algun *fundus* o vil·la suburbana de la zona. D'altra banda, l'indret és adequat des d'un punt de vista funerari, ja que es situa als peus d'un antic camí que, des del riu Onyar i vorejant per l'esquerra el curs del rec Monar, es dirigeix cap al pla (ocupat avui pel barri de Santa Eugènia i el municipi de Salt). La majoria de les tombes foren descobertes davant la façana del temple i a la plaça immediata durant unes obres l'any 1890, i foren documentades per Botet i Sisó. Unes dècades abans (el 1840-1841 i el 1856) se'n descobriren unes altres molt a la vora (al sud de l'actual carrer de la Sèquia). El cementiri, format per una trentena de tombes, es data entre els segles IV i VI. La majoria de tombes (80%) estaven orientades en direcció est-oest, llevat d'algunes que ho estaven nord-sud (a vegades amb el cap del difunt al nord i a vegades al sud). Sempre hi ha un cadàver per tomba (excepte en un dels sarcòfags, on hi havia quatre cranis), col·locat en decúbit supí i amb un braç, el dret o l'esquerra, plegat damunt del pit (només en un cas els dos braços s'encreuaven). En quatre casos el cap del difunt estava lleugerament enlairat amb algun tipus de suport. L'única ofrena o objecte recuperat foren dues petxines proce-

dents d'una mateixa tomba; una d'elles tenia dos orificis per ser penjada. Anem a veure'n les diferents tipologies:

- 9 sarcòfags monolítics de gres amb tapadora del mateix material i d'una sola peça. La tapadora pot ser plana, a dos vessants o a quatre, i està decorada amb una mena d'acroteris; a vegades 4 (un a cada angle) i d'altres 6 (un a cada angle més un a cadascun dels costats llargs; aquests dos últims no del tot centrats). Majoritàriament són de planta trapezoïdal.
- 3 tombes de *tegulae* de secció quadrangular. De dos tipus. Dues tenien cinc *tegulae* a cada costat, cinc fent de solera i una cada punta (17 en total) i eren cobertes amb tres grans plaques de terrissa. La tercera estava feta amb rajols units amb morter i tapada amb 10 teules planes, col·locades de dos en dos, també unides amb morter.
- Un mínim de 17 (la documentació no permet esclarir-ne el nombre exacte) tombes de *tegulae* de secció triangular.

Com hem vist, cada cementiri presenta les seves particularitats. Tanmateix, en conjunt, ens permeten fer algunes observacions generals sobre el món funerari gironí tardoantic:

- És interessant constatar que cap de les tombes es troba dins les muralles de la Força Vella, mantenint així (malgrat la fi de l'autoritat romana i la difusió del cristianisme) el vell costum d'enterrar els difunts a la vora dels camins i fora del *pomerium*. No és, com a molt aviat, fins a mitjans s. IX, que es documenten a Girona els primers cementiris *intra muros* (a la Caserna d'Alemanys i a orient de l'església catedral de Santa Maria). D'ara en endavant, les àrees d'enterrament sempre es constituïran a redós d'una església. De fet, a partir de les dades que acabem de veure, sembla que només van continuar en funcionament en època medieval aquells cementiris tardoantics que van dotar-se d'una església (Sant Feliu, Sant Nicolau, Sant Martí Sacosta, Santa Susanna del Mercadal) mentre que la resta es van abandonar (Hotel dels Italians, Banys Àrabs).
- També cal destacar la pobresa de les tombes; no tan en el continent —que com en els sarcòfags del Mercadal i Sant Feliu pot arribar a ser luxós— com en el

contingut, totalment mancat d'ofrenes o objectes de valor. Fet que, d'altra banda, ja venia de tradició romana. Els cossos s'haurien enterrat nus i amortallats; només així s'explica la disposició ordenada dels óssos.

- Majoritàriament, les tombes estan orientades en direcció est-oest amb el cap del difunt mirant cap a l'est, cap a la Jerusalem Celestial, d'on ha de venir Jesucrist el dia del Judici Final o Parusia.

L'EMPÚRIES TARDOANTIGA

Empúries (*Inpuriae* en els textos dels s. VI i VII) fou, juntament amb *Gerunda*, l'altra gran nucli de població, centre administratiu i seu episcopal del nord-est de Catalunya durant l'antiguitat tardana. Però abans d'intentar resumir què en sabem d'aquesta ciutat per aquesta època, creiem convenient fer un breu repàs de la seva geografia i la seva història. Tot el conjunt d'Empúries —que avui forma part del municipi de l'Escala, comarca de l'Alt Empordà— s'alça arran de mar, damunt d'una gran massa de roca calcària que no és altra cosa que la continuació, pel nord, del Massís del Montgrí. Hi podem distingir (fig. 1): el que pròpiament anomenem turó d'Empúries (on hi ha les ruïnes de la ciutat grega o Neàpolis i de la ciutat romana); el turó de les Corts (a l'oest del primer); i, al nord, el promontori avui ocupat pel poblet residencial de Sant Martí¹⁵.

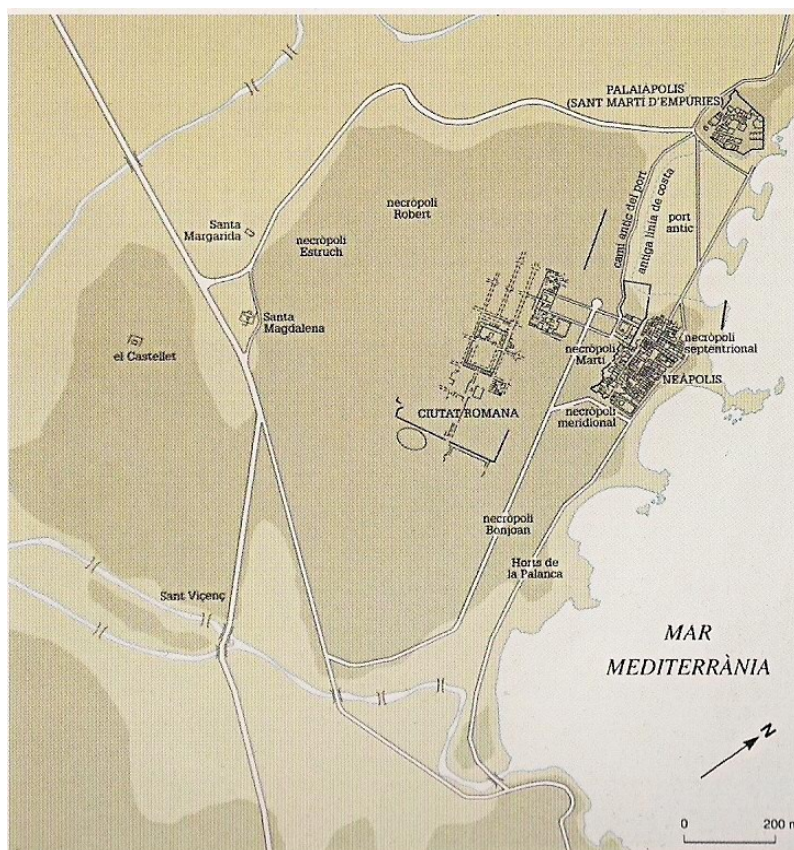

Fig. 1. Esquema general d'Empúries en època tardoantiga. AA. VV., 2007, p. 14

¹⁵ Sabem que l'església estava consagrada a Martí de Tours, almenys des del 842. Però, per comoditat, també anomenarem aquest indret com a Sant Martí encara que sigui per èpoques més reculades. De fet, la gran difusió a Catalunya del culte al sant confessor deu estar lligada amb l'expansió franca.

Fins els segles XVIII i XIX¹⁶, els diferents tossals que acabem de citar estaven situats enmig d'un extensa maresma (fig. 2) formada per les desembocadures del Fluvià (al nord) i d'un dels braços del Ter (al sud). D'entre tot el conjunt cal ressaltar el turó de Sant Martí, que en el passat devia ser com un illot o península d'unes "2 hectàrees de superfície, unida a la costa per un estret istme rocós"¹⁷. Aquest aïllament li proporcionava un elevat valor defensiu i li permetia controlar amb facilitat la cala que hi havia (o hi ha) entre ell i el turó d'Empúries, al sud, i que fou cabdal en la seva història. Actualment aquest port natural està mig colgat pels sediments de sorra que ha portat la tramuntana¹⁸ al llarg dels segles, però se sap que antigament el mar hi penetrava força més d'un centenar de metres i oferia, per tant, un espai prou ampli i arrecerat perquè hi poguessin atracar les embarcacions. Tanmateix, aquest no sembla que fos l'únic port. La desembocadura del Ter, la del Fluvià (el Riuet) i el port de Riells/la Clota (a l'Escala) també degueren utilitzar-se.

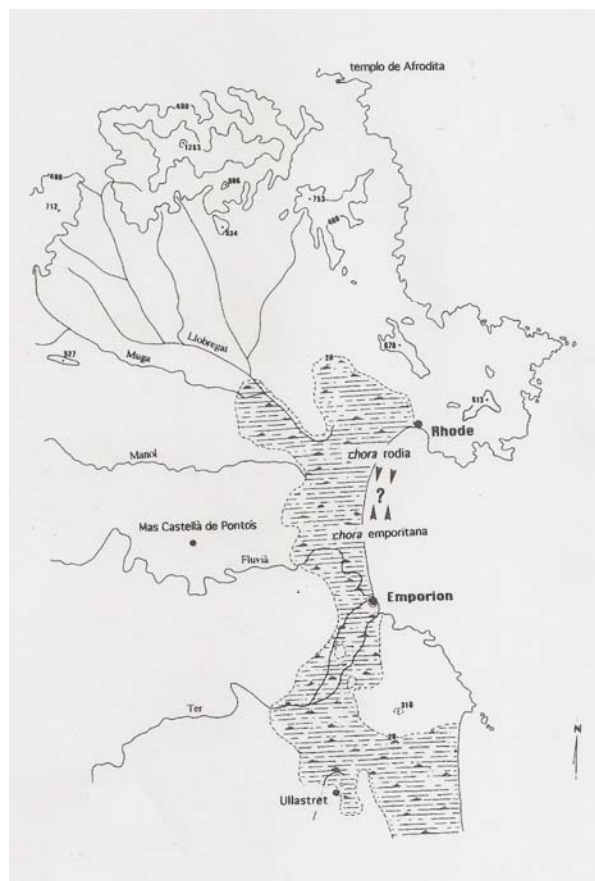

Fig. 2. Plànol topogràfic del golf de Roses en època antiga, amb la restitució aproximada dels límits de la zona d'aiguamolls i els antics cursos del Ter i del Fluvià. Ruiz de Arbulo, 1992, p. 65.

¹⁶ Ruiz de Arbulo, 1992, p. 60

¹⁷ Santos, 2008, p. 52

¹⁸ Nolla i Sagera, 1995, p. 16

Tota aquesta àrea portuària i la resta del front marítim d'Empúries van veure's afectades, a finals del s. XIX, per un pla estatal de repoblació forestal, dut a terme pel "Cuerpo de Ingenieros de Montes", que aconseguí fixar, avui encara, tot un seguit de dunes mòbils que amenaçaven la supervivència de camps, camins i masies i modificà substancialment el paisatge.

Arqueològicament s'ha establert que Empúries neix en el segon quart del s. VI aC com una colònia grega vinculada a la ciutat de Focea, a l'Àsia Menor. Sabem també, gràcies a les fonts escrites —concretament a través del geògraf grec Estrabó (s. I aC)—, que aquest primer assentament (anomenat pels antics Palaiàpolis, és a dir, Ciutat Vella) es trobava a l'espai de Sant Martí, el qual ja fou habitat per la població indígena, com a mínim, des de l'època del bronze final (s. IX aC) i també entre la segona meitat del s. VII i els inicis del s. VI aC. Aquesta llarga ocupació constitueix un clar símptoma de l'elevat valor estratègic de l'indret. Efectivament, el port d'Empúries fou, durant tota l'antiguitat —certament amb alts i baixos— un punt de referència obligat en la navegació comercial, tant d'altura (arreu de la Mediterrània) com de cabotatge. De fet, el nom original de la ciutat, Empòrion, significa mercat en grec. Aquesta idoneïtat comercial no venia donada només per posseir un port —que d'altra banda, ja des d'antic, restava una mica desprotegit dels esporàdics però intensos temporals de llevant que a vegades hi tenen lloc i que motivaren la construcció d'un imponent espigó (s. II aC) encara avui dempeus— sinó també pel fet d'estar envoltat de dos rius. La navegació a través del Ter i del Fluvià —en els dos sentits; cap a mar i també a contracorrent, sirgant— permetia superar amb facilitat la zona d'aiguamolls a fi d'unir la costa amb la rica plana de l'interior, i també arribar als peus de la mateixa Via Augusta. Un argument més a favor de l'existència d'una variant est de la Via que passaria per Cervià de Ter (*supra. Les fonts escrites*). Així, doncs, de la mateixa manera que Girona neix com una ciutat-fortalesa amb una clara funció militar, també podem dir que Empúries fou, sobretot, una ciutat-mercat. Dues vocacions complementàries i necessàries; juntament amb la resta d'atribucions de qualsevol altra ciutat: especialització laboral, recaptació d'impostos, administració de justícia, control religiós...

L'èxit assolit per la nova colònia i el bon enteniment amb la població indígena afavoriren l'expansió cap al sud de Sant Martí, a l'espai que avui anomenem ciutat grega o Neàpo-

lis¹⁹. L'any 218 aC Roma desembarcà, a través de l'aliada Empúries, a la Península. El motiu: la Segona Guerra Púnica (218-201 aC); la pugna pel control d'*Hispania* i del Mediterrani entre cartaginesos i romans. Uns anys més tard (195 aC)²⁰, un altre exèrcit romà tornà a Empúries. En aquesta ocasió es tractava de sotmetre les poblacions indígenes que s'havien revoltat contra el poder romà. Tots aquests fets conduïren a la creació, en aquestes dates, d'un campament militar romà permanent o *praesidium*. S'ubicà al cim del turó, a ponent de la Neàpolis. Es calcula que entorn del 75 aC, en el context de les guerres sertorianes —coincidint precisament amb la fundació *ex novo* de Girona— el campament donà lloc a una autèntica ciutat romana. Així, durant el segle II i bona part de l'I aC Empúries experimentà un creixement extraordinari com a peça clau en el comerç, sobretot, amb la península itàlica. Durant la segona meitat del s. I aC la ciutat passa a ser de dret llatí i es fusionaren, política i físicament, la part grega i la romana; formant-se així el *municipium Emporiae*. Però, des d'aleshores, Empúries inicia un llarg procés de decadència —se suposa que amb algun període de millora o, simplement, d'estancament del decreixement— que la conduiria a abandonar, primer, la Neàpolis (100/125 dC) i, després, la ciutat regular o romana (275 dC aprox.). Aquesta crisi degué ser fruit d'una multiplicitat de causes, entre les quals podem intuir: un creixement desmesurat durant el període de bonança; canvis en les rutes comercials: auge dels ports de Narbona i Tarragona des d'època augustal; crisi demogràfica amb les consegüents dificultats per defensar l'ampli recinte emmurallat (entre 15 i 20 hectàrees²¹); la destrucció i, potser més important encara, l'ambient d'inseguretat que deixaren les incursions bàrbares de finals del s. III. Sigui com sigui, queda clar que entre finals del s. III i principis del IV Empúries enceta una nova etapa en la seva història que coincideix de ple amb els objectius del nostre treball. Però abans que comencem a desgranar-la, val la pena recordar que s'espera la publicació en breu d'una obra²² dedicada exclusivament a l'Empúries tardoantiga, que ben segur millorarà i ampliarà el que nosaltres puguem dir aquí. No obstant això, els nombrosos estudis que ja s'han publicat són més que suficients per aproximar-nos-hi.

¹⁹ Designació moderna realitzada per Josep Puig i Cadafalch (1867-1956), responsable científic de les primeres excavacions oficials d'Empúries, iniciades el 1908.

²⁰ Tremoleda, 2008, p. 84

²¹ Nolla i Sagrera, 1995, p. 19

²² Aquilué i Nolla, en premsa

Quan un visita Empúries per primera vegada és fàcil que se'n vagi amb la sensació d'haver contemplat unes ruïnes molt interessants, sí, però que en definitiva constitueixen les despulles d'una ciutat fracassada que pràcticament no va sobreviure a les greus crisis que assolaren l'Imperi al llarg del s. III. Aquesta visió, matisada és clar, fou dominant entre les publicacions sobre Empúries del s. XIX i bona part del XX²³. Però en les dues darreres dècades, les noves troballes arqueològiques, així com la revalorització de les velles i de les fonts escrites (*supra. Les fonts escrites*), ens ho fan veure d'una altra manera. Aquest nou plantejament historiogràfic s'exposà amb claredat per primera vegada l'any 1993 en un article de Josep Maria Nolla titulat *Ampurias en la Antigüedad tardía. Una nueva perspectiva*²⁴. En ell s'hi fa palès que l'abandonament de les ciutats grega i romana no fou el principi de la fi d'Empúries sinó l'adaptació a una nova situació històrica — certament més difícil i més modesta que l'anterior— que la portaria a ser, com a mínim des de l'any 516, seu episcopal i, en època carolíngia, capital comtal. La ciutat —en el sentit antic del terme, és a dir, la comunitat política— va deixar llast, tornant als seus orígens i refugiant-se al reducte de Sant Martí, el qual probablement mai no va abandonar-se del tot i continuava formant part del *pomerium* o àrea sagrada. Aquest espai permetia controlar el port i, ben fortificat, podia ser defensat amb eficàcia per una població reduïda. S'ha estimat²⁵ —a partir de l'anàlisi del cementiri que generà aquesta població al llarg de quatre-cents anys al sector nord de la Neàpolis— que hi devien viure una cinquantena de persones. Allà s'hi degueren instal·lar els edificis de govern i les elits socials. No està clar, però, que acollís el conjunt episcopal (palau del bisbe, basílica, baptisteri), el qual és possible que es trobés *extra muros*, a l'entorn de l'església de Santa Margarida (*infra*). En època tardoantiga i altmedieval, el port continuà funcionant a bon ritme, tal com indiquen l'arqueologia²⁶ (troballes abundants de ceràmica d'importació de l'època arreu de l'entorn emporità) i les fonts escrites altmedievals²⁷ (activitat corsària contra vaixells sarraïns i setge sarraí a la ciutat l'any 933). També es detecta una intensa ocupació del territori immediat —preferentment a la vessant oest del turó d'Empúries, a recés del mar— a través de les restes d'esglésies (Santa Margarida i Santa Magdalena) i de cementiris (necròpolis

²³ Nolla, 1993, p. 208

²⁴ Nolla, 1993

²⁵ Nolla i Sagrera, 1995 p. 20

²⁶ Aquilué, 2008, p. 106

²⁷ Nolla, 1993, p. 222-224

Robert, Estruc, Castellet...). Així, doncs, se'ns dibuixa una *ciuitas* formada per una *urbs* o ciutatella (Sant Martí) amb tot un seguit de *suburbia* a redós, dedicats fonamentalment a l'explotació agrícola i ramadera del territori. Potser també hi havia algun *vicus*, com sembla ser el cas de Roses (infra, *El territori*). Poc després de finalitzar l'ocupació sarraïna (785), Empúries esdevingué capital comtal (812) però no recuperà l'antiga seu episcopal; potser degut més a motius polítics (competència amb el comtat de Girona) que religiosos. Finalment, acabà esdevenint una simple plaça forta en traslladar-se, a mitjans s. XI, la capital del comtat a Castelló d'Empúries, més cap al nord i cap a l'interior. Anem a analitzar tot seguit, amb més detall i una mica en forma de catàleg, les evidències arqueològiques d'època tardoantiga que ens han permès arribar a aquestes conclusions.

1. L'*urbs*

L'hàbitat (fig. 1, Sant Martí)

Paradoxalment, l'indret en teoria més important i actiu de la renovada Empúries és el que a dia d'avui ens ha deixat menys evidències arqueològiques, la qual cosa es pot explicar per les seves reduïdes dimensions i la continuïtat en l'ocupació. Tanmateix, les que tenim són prou significatives.

En el solar que limita amb la façana nord de l'església de Sant Martí s'hi conserva un contundent pany de muralla d'aspecte molt similar al de les muralles baiximperials de Girona: grans carreus de pedra sorrenca que dibuixen un parament d'*opus quadratum*. La datació precisa no està resolta. Nolla²⁸ es decanta per una cronologia de finals del s. III-principis del IV, fent coincidir la seva construcció amb l'abandonament de la ciutat regular. Però reconeix que Keay defensa, també amb bons arguments, que són de principis del s. V (a la mateixa època que s'edificaren les de Barcelona). En qualsevol cas, en època tardoromana es dugueren a terme importants obres de fortificació al turó de Sant Martí per fer-lo més segur i resistent als atacs i també per conferir-li un aspecte més monumental en sintonia amb el seu nou paper de centre urbà. En aquest mateix solar s'han trobat restes d'habitació molt modestes (murs de pedruscall unit amb fang associats a paviments de terra piconada)

²⁸ Nolla i Sagera, 1995, p. 13

datades al s. V i anul·lades ja en el s. VI per un terraplè. S'han trobat altres restes de cases, més sòlides, amb murs lligats amb morter de calç, a la Plaça Petita (primera meitat del s. VI); al solar núm. 10 del carrer del Corral i al carrer del Pou. A la Plaça Major s'hi ha documentat un potent abocador (primera meitat del s. V) i diferents sitges que funcionen fins a finals del s. VII. En definitiva, evidències força pobres però que, sumades a diferents troballes descontextualitzades de ceràmiques del s. IV, ens indiquen una ocupació continuada de l'indret entre el segle IV i finals del VII²⁹.

Fig. 3. Pany de muralla baiximperial de Sant Martí, utilitzada com a fonament de les defenses medievals

Fins avui no han sorgit proves concloents de l'existència d'una església tardoantiga dins de Sant Martí. La primera referència textual a un edifici de culte *intra muros* és de l'any 842. Només 57 anys després de la recuperació cristiana d'aquestes terres per part dels francs. En ell se'ns parla d'una basílica consagrada a sant Martí de Tours que atresorava algunes relíquies del sant confessor.³⁰ Però és més que probable que aquesta mateixa basílica o una de precedent ja hi fossin des de la tardoantiguitat i les seves restes estiguin a sota de l'església actual. Els indicis són varis:

²⁹ Aquilué, 2008, p. 104

³⁰ AA.VV, 2007, p. 40

- 1) L'existència a l'interior del temple actual de dues ares d'altar paleocristianes. Una (fig. 4), mesura $98 \times 66 \times 9$ cm, i ha servit de forma ininterrompuda fins avui (en una fotografia del 1936 encara apareix formant part, juntament amb una ara d'època carolíngia, de l'altar major³¹). L'altra fou trobada l'any 1993 integrada en l'enllosat. Mesura: $93 \times 61 \times 15$ cm. Ambdues són molt similars: de marbre blanc obtingut d'algun monument d'època pagana, ja que el revers està decorat; rectangulars i amb un altre rectangle inscrit mitjançant unes fines i successives motlures laterals ben treballades; de cronologia alta, s. IV o V. També sabem d'un peu d'altar decorat del s. VII (conservat al museu d'Empúries) que, tot i no saber-se amb seguretat, podria procedir de Sant Martí³².

Fig. 4. Una de les dues *mensae* paleocristianes conservades a l'església de Sant Martí. AA. VV, 2007, p. 41

- 2) L'aprofitament en els contraforts de la façana nord de l'església gòtica de tres blocs de pedra sorrenca treballats que, segons ens ha informat David Vivó (professor d'art antic de la UdG), han de ser considerats com a fragments d'un fris o arquitrav d'època visigoda que imiten o adapten la decoració denticulada pròpia de l'època romana clàssica. N'hi ha de molt similars a la ciutat de Toledo, capital del regne visigot³³. Dos dels carreus devien ocupar, originalment, alguna cantonada, ja que presenten les dues cares visibles decorades. Dos dels blocs presenten una mateixa decoració: un solc longitudinal juxtaposat a una sanefa de formes semiel·lítiques (fig. 5); l'altra presenta una sanefa amb forma de cremallera (fig. 6).

³¹ AA.VV, 2007, p. 59

³² Nolla, 1993, p. 221-223

³³ Barroso y Marín, 2007, p. 400-408.

Fig. 5. Bloc de pedra tardoantíc aprofitat en un dels contraforts de l'església de Sant Martí

Fig. 6. Bloc de pedra tardoantíc aprofitat en un dels contraforts de l'església de Sant Martí

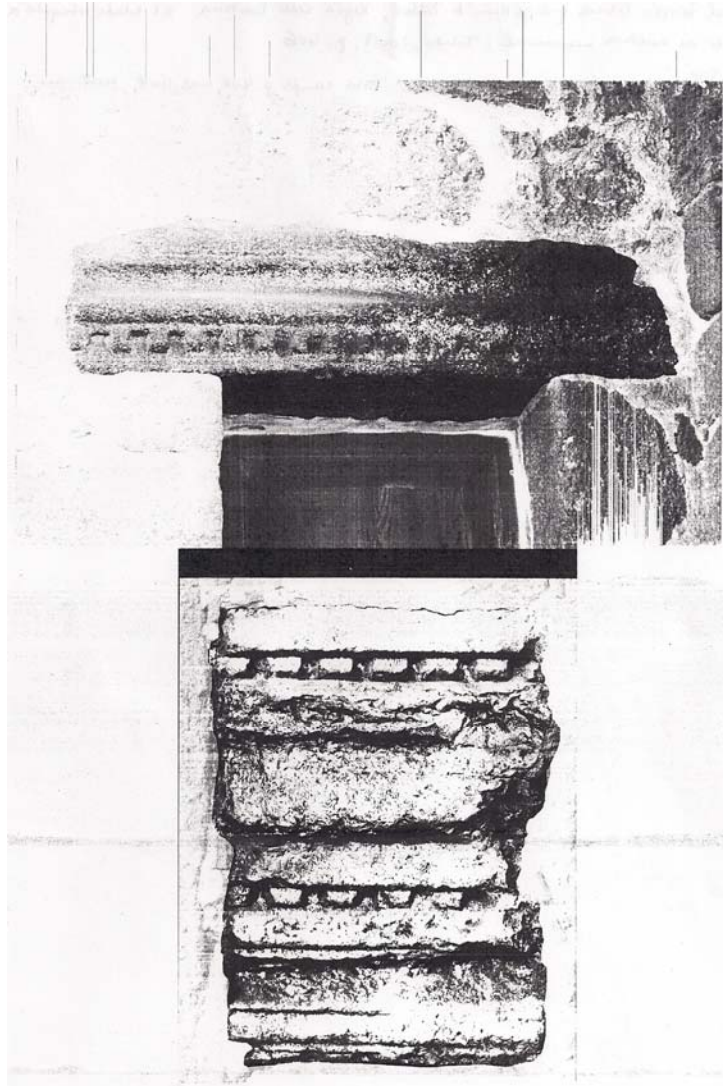

Fig. 7. Blocs de pedra d'època visigoda reaprofitats en un edifici de Toledo.
Barroso y Marín, 2007, p. 406

- 3) L'indret, dominant la rodalia i perfectament visible des del mar, és perfecte per ubicar-hi una església. A més, cal tenir present la importància de la tradició. De fet, és possible que aquest mateix espai acollís en època clàssica el temple a Àrtemis d'Efes que cita Estrabó en la seva crònica sobre Empúries³⁴.

³⁴ Santos, 2008, p. 57

La necròpolis neapolitana i la seva basílica (fig. 1, necròpolis septentrional i Martí)

En els sondejos realitzats a Sant Martí també s'hi ha trobat 6 enterraments tardoantics posteriors, tots ells, a la segona meitat al segle V. Són els següents. A la Plaça Petita: fossa excavada a la roca, no orientat; enterrament infantil en àmfora, orientat; enterrament d'adult en àmfora també orientat. A la Plaça Major: enterrament en fossa orientat cap el sud. Al solar de l'antic cementiri: dos enterraments en àmfora orientats. El reduït nombre d'inhumacions i la seva dispersió fan descartar la hipòtesi que existís un cementiri organitzat *intra muros*. Com a molt, aquestes tombes indiquen un cert relaxament en el costum romà d'enterrar els morts sempre a fora del recinte urbà. Efectivament, l'autèntic cementiri de Sant Martí cal buscar-lo en l'extensa necròpolis que ocupava tot el sector nord de la Neàpolis, la qual fou excavada majoritàriament durant la primera meitat del segle XX per Puig i Cadafalch i, acabada la Guerra, per Martín Almagro. El 1995 Josep Maria Nolla i Jordi Sagrera, aplegant tota la informació disponible, l'analitzaren de forma exhaustiva³⁵. És d'aquesta darrera obra d'on nosaltres hem extret tota la informació³⁶.

La ubicació del cementiri —a uns 400 m de Sant Martí— té la seva lògica. Estava fora de les zones d'aiguamolls, era ampli, i s'hi podia accedir sense haver d'afrontar grans desnivells, ja fos amb barca o a través del camí, avui encara viu, que resseguia els penya-segats que limitaven el port per ponent. A més, aquella part de la ciutat s'havia abandonat des de feia uns 200 anys i en bona part ja devia estar colgada de terra i oblidada. La necròpolis fou utilitzada de manera continuada durant 400/450 anys; des de finals del s. III-principis del IV fins el primer quart del s. VIII. Així, doncs, s'abandonà coincidint amb la invasió sarraïna (715) i, com el bisbat, no fou recuperat en època carolíngia. No coneixem de forma exhaustiva la necròpolis per diferents raons: encara queden sectors puntuals per excavar; algunes tombes foren destruïdes entre els segles XIX i XX pels forestals sense deixar rastre o es troben encara sota el passeig marítim i les dunes; d'altres foren malmeses o quedaren ocultes per la construcció del convent i l'església d'una comunitat servita el s. XVII (on avui hi ha les dependències del Museu). Tanmateix, sembla improbable que les

³⁵ Nolla i Sagrera, 1995

³⁶ Amb una única esmena: hem obviat 3 sarcòfags monolítics descontextualitzats que es creien procedents de la Neàpolis però que fa poc s'ha sabut que són originals de l'església de Santa Margarida. Per més detalls: Nolla, 2000, p. 17 i 18.

tombes “perdudes” superin en nombre a les documentades (489 o 490 segons si contem tombes o difunts, respectivament) i, per tant, disposem d’una mostra més que significativa per extreure’n conclusions fermes.

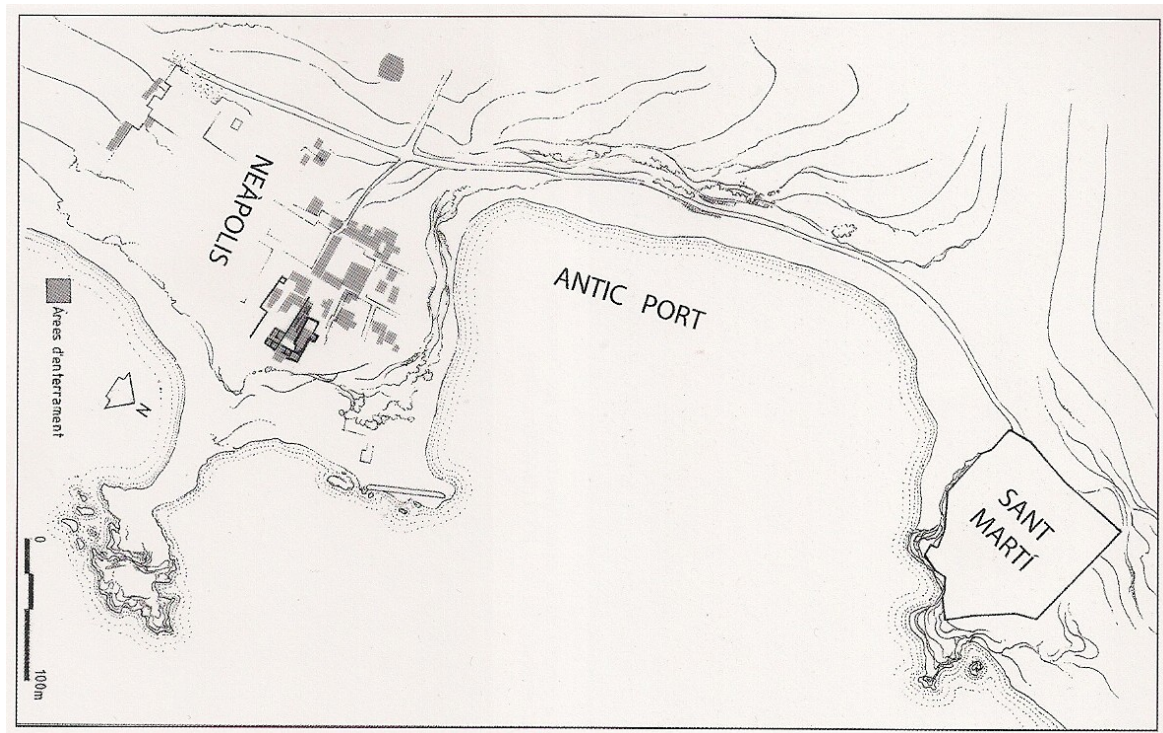
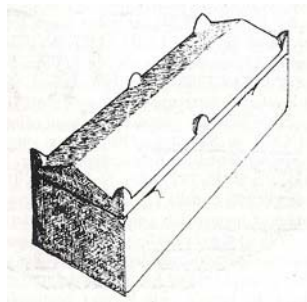

Fig. 8. Esquema general del cementiri neapolità i la connexió amb Sant Martí a través del port. Al nord-est de la Neàpolis s’observa, amb traç gruixut, el mur de tanca del cementiri, i la planta de l’església i àmbits funeraris. AA. VV., 2007, p. 28

Els límits del cementiri (fig. 8) són: al nord el port; a llevant la platja; a ponent el claustre del convent servita i els antics jardins de la Casa Romana núm. 1; al sud és força escalonat però, excepte a la banda més occidental, no sobresurt del límit sud de l’àgora. Tanmateix, no tota l’àmplia superfície que delimiten aquestes fites fou utilitzat amb la mateixa intensitat. De fet, s’hi distingeixen dos pols d’ocupació que semblen correspondre a dues (o tres) etapes en la història del cementiri. Així, en un primer moment, s’enterraren la majoria de morts a redós de la part final (si considerem l’inici a Sant Martí) de l’antic camí del port. Aquest espai —no explorat del tot— també fou anomenat *Necròpolis Martí* en els estudis més antics, però avui sabem que forma una unitat amb la resta del cementiri neapolità. En una segona etapa, vers l’any 400, s’aixecà més cap a llevant una aula basilical-*cella memoriae* que es convertí en el nou centre. Més endavant encara, en un moment indeterminat

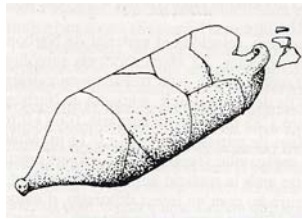
del segle VI, s'amplia aquesta basílica i es reorganitza el seu entorn modificant els accessos i creant tot un seguit d'àmbits funeraris privilegiats. Podríem perllongar aquesta tercera i última etapa fins a finals del s. VII, amb la construcció successiva de nous àmbits d'enterrament i d'un senzill mur de pedruscall lligat amb fang —del qual només se'n van conservar dues filades però que molt probablement tenia un alçat de tàpia— que de forma escalonada tancava el cementiri pel sud-est.

Pel que fa a la tipologia d'enterraments, podem dir que pràcticament s'hi troben representades totes les que trobem a l'antiguitat tardana al nord-est de Catalunya. De fet, les cronologies aquí proposades per cada tipus (contrastades amb els resultats obtinguts en altres cementiris de Catalunya, sobretot els de Tarragona, i del sud de França) les podem extrapolar a la resta de tombes exposades en aquest treball. Són les següents³⁷:

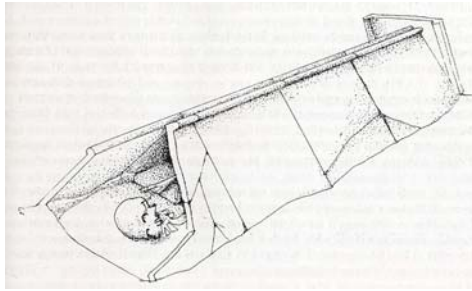
- 1) *Sarcòfags de pedra*. Apareixen en 30 ocasions (6%). És el tipus més luxós, on devien enterrar-s'hi els membres de l'alta societat civil i eclesiàstica de la ciutat. Es troben quasi exclusivament a l'entorn de la basílica, amb tanta profusió que en alguns casos es distribueixen en pisos separats per un paviment de *signinum*. D'una banda, tenim els més sofisticats, de marbre, amb el costat llarg i vist esculpit. Només n'hi ha dos (núm. 1 i 410 del catàleg). Un (l'1) és reutilitzat segur i l'altre —amb tapadora original i més ben conservat— no ho sabem del cert. En ambdós casos la decoració és de temàtica pagana (les estacions de l'any) si bé no són ofensives des d'un punt de vista cristià i, fins i tot, una de les escenes pot ser interpretada com la figura del Bon Pastor (núm. 410). S'han datat a finals del s. III-principis del IV. L'altre subgrup és força monòton; una

autèntica moda de l'època: sarcòfags de planta rectangular (aproximadament de 2m de llargada x 0,6m d'amplada x 0,5m d'alçada) o trapezoïdal; fets d'un sol bloc buidat; amb tapadora a dues aigües i 4 o, preferentment, 6 acroteris (un a cada angle i dos més —centrats o lleugerament desplaçats cap a la capçalera— en els costats llargs); llisos, sense decoració. 25 d'ells foren importats de Narbona, ja que són fets amb pedra de l'Ile de Saint-Lucie (a les rodalies de la ciutat francesa). Un clar testimoni de les estretes relacions entre les dues ciutats i, en definitiva, entre el territori que estem estudiant i el sud de França. Només 3 són fets amb gres local, de Domeny (Girona) o dels Clots de Sant Julià (Forallac, Baix Empordà). Es daten entre els segles V i VII (amb preferència per les formes trapezoïdals a partir del s. VI.

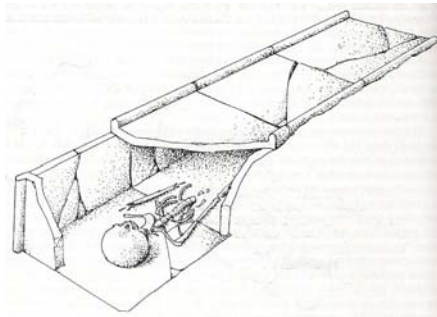

- 2) *Enterraments en Àmfora* (amb 3 subgrups). N'hi ha 48 (un 10% del total). Els trobem arreu del cementiri, fins i tot dins de la basílica i l'entorn immediat, malgrat la seva modèstia en utilitzar material de rebuig. S'utilitzen preferentment per enterrar-hi infants i adolescents. S'utilitzen preferentment en cronologia alta (inici del s. IV-mitjan V) per bé que algun també pot ser del VI.
- 3) *Enterraments mixtos d'àmfora i altres elements* (amb 3 subgrups). Poc representatiu, només 4 casos (0,8%). Cronologia imprecisa.

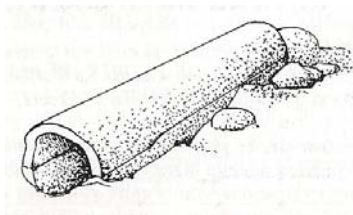
³⁷ Les reproduccions ideals de cada tipus de tomba les hem extret de: Nolla i Sagrera, 1995

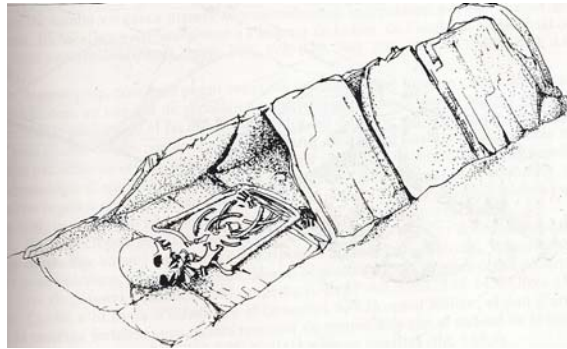
- 4) *Tombes de tegulae de secció triangular* (amb 11 subgrups). Apareix en 42 ocasions (9%). Cronologia laxa: entre el s. IV i el VII

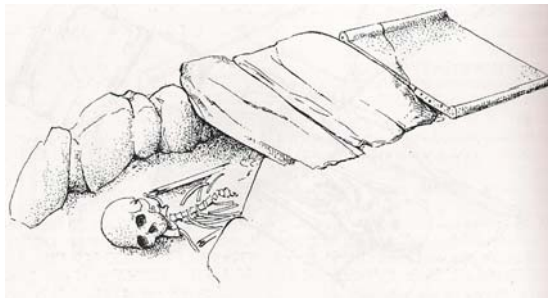
- 5) *Tombes de tegulae de secció quadrangular*. Un únic cas (0,2%). Una mica més elaborat que l'anterior i de cronologia més alta: mitjan s. IV-final s. V.

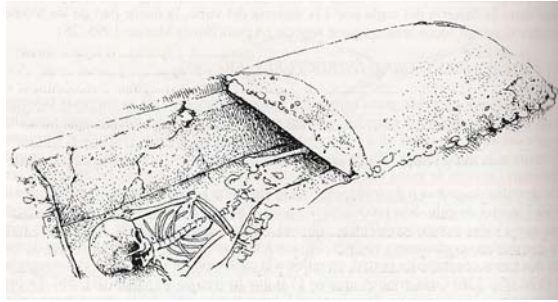
- 6) *Tomba d'imbrices*. Un únic cas (0,2%). Per enterrar-hi un nadó. Cronologia imprecisa.

- 7) *Sepulcre de lloses planes de pissarra de secció triangular*. Un únic cas (0,2%) en aquest cementiri i també a tota la nostra àrea d'estudi. Podem considerar-lo una adaptació tardana del sepulcre del tipus 4. En altres cementiris s'ha datat entre el s. VII i el VIII.

- 8) *Caixa de pedres de planta rectangular o lleugerament el·líptica*. Grup molt heterogeni amb 132 casos (27%). Nosaltres les dividim en *senzilles* —únicament amb pedres que encerclen barroerament una fossa i a vegades amb algun tipus de coberta o solera; són els subgrups 8.1-8.6 de Nolla i Sagrera; un 19%— i *s sofisticades* —profundes, amb una *forma* ben definida, amb ús de morter; amb solera i/o coberta de lloses i/o *tegulae*; són els subgrups 8.7-8.11 de Nolla i Sagrera; un 8%. S'utilitzen durant tota l'antiguitat tardana, amb una evolució de les formes rectangulars cap a les trapezoidals.

9) *Tombes d'obra*. N'hi ha 27 (6%). Són tombes de *tegulae* o caixes de pedres amb una coberta (prismàtica o semiel·líptica) feta de pedruscall i morter o d'*opus signinum*. Aquesta coberta feia ben visible la tomba en quedar per sobre del nivell de circulació. En dos ocasions, portaven un senzill relleu a la coberta. En un cas, una creu en *upsilon* (Y) i, en l'altra, un crismó. Eren ben visibles en quedar la coberta clarament per sobre del nivell de circulació. S'observa una evolució cap a les formes trapezoïdals i de banyera.

10) *Fossa simple*. El tipus més senzill i més utilitzat; 159 inhumacions (32%). És possible que en algunes ocasions el difunt anés dins d'un taüt de fusta. Cronologia imprecisa.

11) *Fossa preparada*. 31 casos (6%). Com l'anterior però amb una senzilla coberta i a vegades també amb solera. Cronologia imprecisa.

12) *Tombes indeterminades*. 13 casos (2%). No en sabem la tipologia perquè Gandia no les va descriure, però és molt probable que fossin de fossa simple.

Ens trobem sens dubte davant d'un cementiri cristià. Així ho indica la manca d'ofrenes i el fet que en un 95% dels casos el cap del difunt estava orientat mirant cap a l'est, cap a Jerusalem. La manca d'ornaments metàl·lics indica que els cadàvers eren enterrats nus i amortallats, ja que els óssos apareixen ben ordenats. Només en una ocasió es va trobar una sivella de cinturó de bronze treballat d'època visigoda, concretament del s. VII. Els morts eren col·locats en decúbit supí i amb els braços paral·lels al cos. Excepte un cas

d'inhumació doble, la resta de sepultures eren individuals. La manca de superposicions fa pensar que les sepultures devien estar indicades d'alguna manera, potser amb creus de fusta que s'han perdut o, fins i tot, amb el mateix túmul de terra generat per l'enterrament. Excepte els sarcòfags, col·locats quasi exclusivament entorn de la basílica³⁸, trobem els diferents tipus de tomba arreu del cementiri. Sí que s'observa, en canvi, la tendència a formar petites aglomeracions de tombes d'un mateix tipus; potser es tracti de grups familiars o socials. De totes les deposicions, només 9 (sense contar la tomba privilegiada situada sota l'altar) es troben dins de l'aula basilical, de les quals cinc són d'infants; potser és degut a les constants prohibicions de l'Església d'enterrar-se dins dels llocs de culte. Acabem dient que, malgrat no poder-se afirmar amb seguretat, s'han trobat alguns indicis (fragments de vaixel·la dels s. V-VI) de celebració del ritual pagà del *refrigerium* o banquet funerari en honor del difunt. La persistència d'aquest tipus de celebracions —ben documentades al nord d'Àfrica i també al cementiri cristià de Sant Fructuós a Tarragona— certament per si soles no signifiquen pas que aquella gent rebutgés una concepció cristiana de la vida i de la mort, però sí que ens demostren el fort arrelament popular dels antics costums romans i les limitacions de l'Església per eradicar-los.

Passem a analitzar ara la basílica-*cella memoriae*, el principal punt de referència del cementiri neapolità. Malgrat que no s'ha pogut datar estratigràficament la seva construcció, ja que en part aprofità molt hàbilment les estructures d'unes termes preexistents, es creu que fou vers l'any 400. La doble nomenclatura que se li ha assignat no és gratuïta. Efectivament, tot fa pensar que aquest edifici complia una doble funció. D'una banda, servia com a *cella memoriae*; un indret on la comunitat venerava i s'enterrava el més a prop possible d'un personatge important del primer cristianisme emporità, potser un gran bisbe o un sant, no podem afinar més. Fins i tot, és possible que aquesta *memoria* fos un autèntic *martyrium*. És a dir, que, a més de sant, el personatge allí enterrat fos també màrtir; un cristià que havia mort violentament per causa de la seva fe. Tanmateix, el caràcter extraordinari del martiri i la no supervivència del culte a Empúries a aquest personatge en èpo-

³⁸ Diem quasi perquè darrerament, durant les obres de construcció dels nous magatzems arqueològics (just al nord del Museu), s'han posat al descobert 3 o 4 sarcòfags llisos més. En ser un tipus de sepultura luxosa i trobar-se tan lluny de la basílica, potser es tracta d'un grup d'enterraments privilegiats a l'entorn d'un mausoleu amagat sota la rampa moderna, encara per excavar, que mena cap el passeig marítim. No ho sabem. Nosaltres no els hem tingut en compte perquè encara no s'han publicat enlloc els detalls d'aquestes troballes.

ques posteriors (com sí que passa, per exemple, amb sant Fèlix a Girona), dóna més versemblança a la hipòtesi més senzilla, la primera. En qualsevol cas, l'edifici fou dissenyat en funció d'aquest sant personatge, fent coincidir l'eix de simetria amb la seva tomba (una *forma* feta amb pedruscall i morter de calç). D'altra banda, l'edifici també serví com a basílica o església funerària on poder celebrar còmodament l'Eucaristia i la litúrgia dels difunts. Així ho indiquen la lògica (donada la seva ubicació enmig del cementiri i la distància entre aquest i Sant Martí), la planta de l'edifici i la seva orientació est-oest, l'existència d'un altar just damunt de la tomba principal, i una petita habitació rectangular adossada al costat nord de l'absis que cal interpretar com la sagristia del temple. En el cas que la doble funció no fos original sinó que existís un lapse de temps —en qualsevol cas curt— entre una i l'altra, sembla que fou la *memoria* el que acabà esdevenint església i no al revés. Així ho indiquen la posició central de la tomba del “sant” i el fet que aquesta, pel que indiquen les relacions estratigràfiques, fou construïda abans que l'absis.

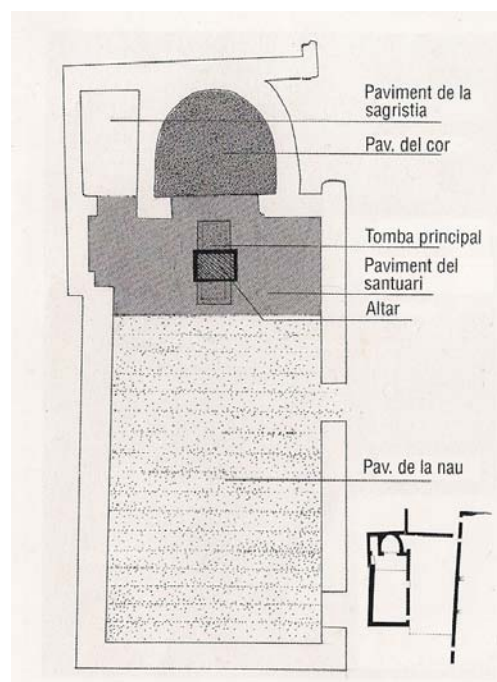

Fig. 9. Planta de la primera fase de la basílica de la Neàpolis i entorn immediat. AA. VV, 2007, p. 30

La planta és lleugerament trapezoïdal (amb una superfície útil, sense comptar l'absis, de 63m²) degut a l'aprofitament dels antics murs, la qual cosa s'aprofità per conduir la mirada dels fidels cap a l'arc triomfal que separava la nau de l'absis semicircular. El paviment era el mateix que el de les antigues termes, d'*opus segmentatum* (fet de plaquetes de mar-

bre blanc), excepte en els espais construïts de nou on era d'*opus signinum*: a la sagristia; al darrer tram de la nau (on hi havia l'altar i la tomba del sant) anomenat *sanctuarium* o cor; i a l'absis, el qual estava a una cota superior. D'aquesta manera es diferenciava l'espai destinat als fidels (de color blanc) del reservat al clergat (vermell). La coberta de l'edifici degué ser a dues aigües, a base d'encavellades de fusta; sistema que es mantingué en la següent fase. Pel que fa als accessos, cal tenir present que el nivell de circulació de la basílica estava per sota del de la resta del cementiri, ja que aprofitava els paviments d'un edifici que, com la resta de la ciutat grega, havia quedat completament colgat de terra i runa. Així, doncs, en aquesta **primera fase** (fig. 9), només s'hi podia accedir còmodament a través del sector sud-est de l'antiga *stoa*, on hi havia un parell d'obertures que conduïen al vestíbul i d'aquí a l'interior del temple mitjançant dues obertures en la seva façana sud. Ja en aquest moment devia funcionar alguna *area* funerària (espais d'enterrament closos i a cel obert).

L'èxit del conjunt motivà que en un moment indeterminat, probablement dins del s. VI, es duguessin a terme importants reformes. Aquesta **segona fase** (fig. 10) implicà els següents canvis: allargar la nau per ponent amb uns 42m² extres, tot desplaçant un dels accessos més cap a l'oest; es construeix una capella funerària³⁹ annexa al costat nord que implica, al seu torn, una nova obertura que la comunica amb l'interior del temple; es dignifica la tomba central substituint l'antiga *forma* d'obra per un sarcòfag trapezoïdal llis; s'eleva lleugerament el paviment del *sanctuarium* que, malgrat tot, roman a una cota inferior que l'absis; just al damunt de la tomba s'hi col·loca l'altar, el qual és molt possible que ja hi fos des de la primera fase; es modifiquen els accessos al temple mitjançant la construcció d'una rampa monumental que permetia accedir-hi des de ponent sense haver de donar volta; construcció de tot un conjunt d'*areae* o àmbits (si no són del tot tancats) funeraris; construcció d'una lleixa o altar secundari a l'extrem nord-est de la nau.

³⁹ El subsòl d'aquesta capella va omplir-se amb quatre sarcòfags llisos i és molt possible que aollís també, al damunt del paviment de *signinum*, les relíquies d'un sant dins d'un dels dos sarcòfags esculpits trobats a la necròpolis.

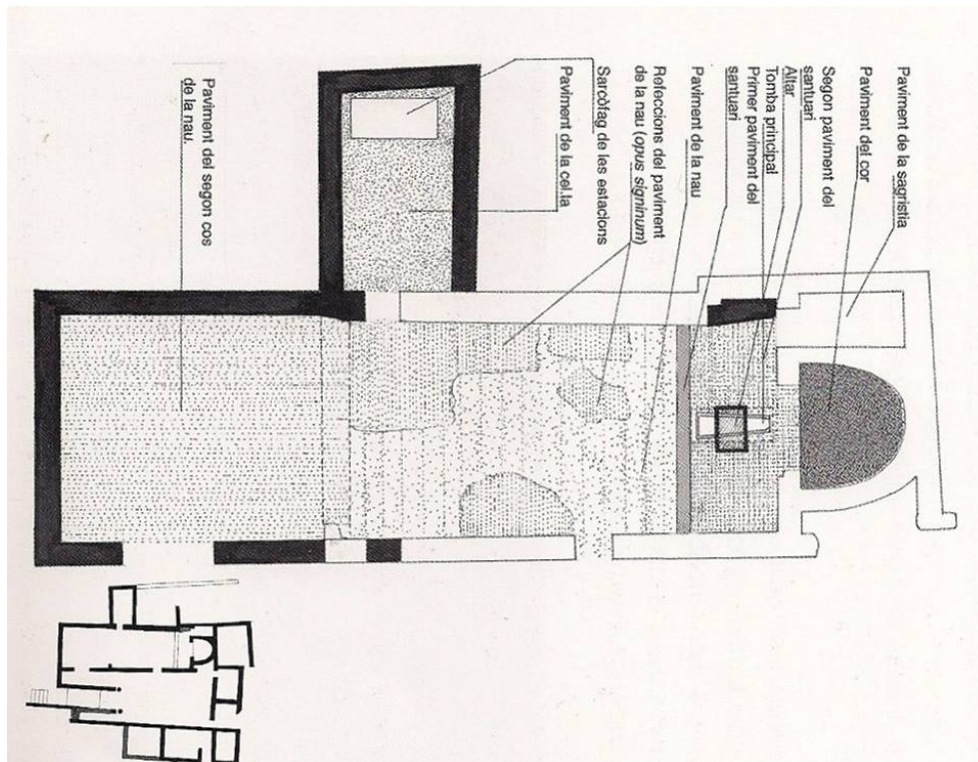

Fig. 10. Planta de la segona fase de la basílica de la Neàpolis i entorn immediat. AA. VV, 2007, p. 31

Anem a analitzar amb una mica més de detall l'altar (fig. 11). Tant el peu (o *stipes*) com l'ara (o *mensa*) estan fets a partir de peces d'època romana reciclades. Un pedestal, amb inscripció, d'una estàtua foral, i una placa de marbre de Luni decorada, respectivament. Aquesta última mesura: 106 × 76 × 6 cm. Sobre la procedència de la *mensa* —i per extensió, també de les dues altres conservades a l'església de Sant Martí (*supra*)— hi ha dues hipòtesis⁴⁰. D'una banda, David Vivó defensa, basant-se en la temàtica de l'alt relleu mitològic d'època augustal que hi ha en el seu revers, que són obrades a la mateixa Empúries a partir d'algun dels molts monuments pagans que degué tenir la ciutat. De l'altra, Nolla creu que hi ha arguments per suposar que són importades de Narbona via marítima: Narbona també devia disposar d'importants restes de marbre d'època romana; l'elevada qualitat del treball és més pròpia d'una ciutat com Narbona que de la modesta Empúries tardoantiga; l'existència d'un important conjunt de sarcòfags a Empúries obrats a Narbona juntament amb el registre ceràmic testimonien unes intenses relacions entre les dues ciutats.

⁴⁰ Aicart, Nolla i Palahí, 2008, p. 242-249; Nolla i Sagrera, 1995, p. 313-314

Fig. 11 Ara d'altar de la Neàpolis d'Empúries. Nolla i Sagrera, 1995, p. 103

2. La rodalia

Tal com hem apuntat més amunt, tenim constància arqueològica de l'existència de diverses estacions o assentaments que testimonien una ocupació intensa del territori o *ager*, preferentment a ponent del turó d'Empúries. Quines possibilitats econòmiques oferia aquest territori? L'explotació agrícola presentava algunes dificultats, ja que en els turons la roca aflora arreu i a la plana devia ser necessari dur a terme treballs de drenatge per guanyar terreny a les zones humides. Sí que oferia, en canvi, més facilitats de cara a l'artesania (utilitzant els joncs com a matèria primera), la pesca, la pastura i l'obtenció de sal⁴¹. Però viure en una zona exposada a la tramuntana i voltada d'aiguamolls (sempre associats a mosquits i paludisme) no devia ser pas gaire còmode, la qual cosa és significativa a l'hora de calibrar el poder d'atracció de l'Empúries tardoantiga i del seu port. Com passa amb Sant Martí, els testimonis d'aquesta ocupació sovint no són les restes arquitectòniques sinó els seus mateixos habitants, és a dir, els cementiris. Anem-ho a veure en detall.

*La necròpolis Robert*⁴²

Es troba al nord oest del turó d'Empúries, sense que puguem associar-la a cap assentament concret. S'hi van trobar 28 inhumacions tardanes barrejades amb enterraments d'època altimperial. Amb la següent distribució: enterraments en àmfora (22); fossa simple (4); tombes de *tegulae* de secció triangular (2). La majoria dels enterraments (68%) són infan-

⁴¹ Ruiz de Arbulo, 1992, p. 2 i 3

tils, la qual cosa potser justifica que només 5 seguissin l'orientació canònica. Funciona a partir del s. VI.

*La necròpolis Estruc*⁴³ (fig. 1)

Sota aquesta nomenclatura hi hem agrupat tot un seguit d'àrees d'enterrament que s'han excavat en moments històrics diferents i per motivacions diverses, però que en realitat formen part (en la seva totalitat o bé alguns enterraments barrejats amb d'altres més antics) d'un mateix cementiri tardoantic situat a la vessant occidental del turó d'Empúries, que cal associar amb l'important nucli de població suburbà, en gran part encara per excavar, de Santa Magdalena i Santa Margarida (*infra*). Es tracta de la necròpolis Estruc (la més gran), la Nofre, el cementiri Pi, i els resultats d'una excavació de salvament motivada per l'ampliació, cap a llevant, de la carretera a Sant Martí, en el tram que va des del cementiri actual fins al trencant a l'Escala. Agrupant totes les dades contem 83 tombes (amb 86 cadàvers). Són les següents: fossa simple, a vegades feta a la mateixa roca (19); enterraments en àmfora (34); tombes de *tegulae* de secció triangular (20); caixa de pedres senzilla (5); tombes d'obra (2; una era triple); inhumació a l'interior d'una sitja (2; una era doble i l'altra estava també dins d'una caixa de pedres). Indeterminada (1). Només 10 enterraments (inclosa la inhumació doble en sitja) presentaven una orientació anòmala. La ceràmica trobada indica un ús intensiu del cementiri durant els s. IV i V, amb continuïtat durant el VI. L'excavació d'urgència⁴⁴ realitzada entre els anys 91 i 92, a més de detectar algunes de les tombes que acabem de citar —entre les quals destaquen, per la seva raresa, les inhumacions en sitges abandonades—, també va documentar com, a finals de la primera meitat del s. VI, s'amortitzava part de la necròpolis amb una gran aportació de terres a fi d'anivellar el terreny i construir-hi diferents àmbits (molt mal conservats) i un pou excavat a la roca. El farcit d'aquest pou ens indica que tot plegat fou abandonat cap a finals del s. VII o una mica més enllà.

⁴² Nolla i Sagrera, 1995, p. 21

⁴³ Nolla i Sagrera, 1995, p. 21-24

⁴⁴ Llinàs *et al.*, 1992 i Llinàs *et al.*, 1994

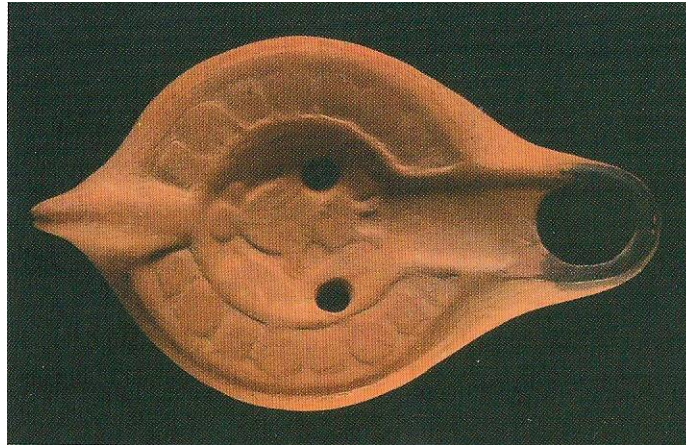

Fig. 12 Llàntia procedent de l'excavació realitzada durant l'ampliació de la carretera a Sant Martí. Al centre hi ha representada l'episodi de l'Antic Testament sobre el profeta Daniel i els lleons. AA. VV, 2007, p. 18

L'església de Santa Magdalena (fig. 1)

Es troba a l'extrem sud-occidental del turó d'Empúries, a la dreta del trencant que porta a Sant Martí. Presenta una evolució⁴⁵ complexa. La **primera etapa** (fig. 12) del conjunt correspondria a una gran *memoria* o mausoleu cristià que es calcula s'aixecà a l'entorn de l'any 400 i estava limitat a l'interior d'un recinte quasi quadrat de 17,5m x 15,4m, al qual només s'hi podia accedir des d'una porta oberta al sud. La distribució interior estava molt ben planificada, cercant sempre l'equilibri i la simetria. L'element principal era una sala externament quadrada i interiorment octogonal, adossada al bell mig del límit sud, pavimentada amb *opus signinum*, probablement coberta amb cúpula, i que sobresortia de la resta en alçada, marcant externament la jerarquia dels espais. Fou allà on s'hi enterrà el sant o persona de gran prestigi que motivà tota la construcció. Com que no s'ha trobat cap tomba al seu interior, se suposa que el difunt anava col·locat dins d'un sarcòfag, a la vista dels fidels. Aquesta sala tenia dues cambres bessones i simètriques que serviren per acollir enterraments privilegiats a la vora del sant. Al nord hi havia una gran cambra rectangular, potser l'oratori on es reunien els fidels per resar i adorar el sant. La planta octogonal de la sala principal, feta a partir d'un quadrat al qual s'adossa un triangle massís a cada vèrtex, permetia, d'una banda, aconseguir uns bons suports per una coberta en cúpula, evitant solucions més complexes i costoses (com, per exemple, una cúpula sobre petxines). D'altra banda, el número 8 entranya un important valor simbòlic en el cristianisme (molt

⁴⁵ Resumim el model evolutiu proposat a: Aicart, Nolla i Palahí, 2008, p. 121-136

present també en l'arquitectura baptismal). El vuitè dia és, en realitat, el primer dia de la setmana, el dia després del sàbat (l'últim dia de la setmana pels jueus), ja que fou el primer dia de la setmana quan tingué lloc la Resurrecció de Crist (Marc 16, 1; Mateu 28, 1; Lluc 24, 1; Joan 20, 1). D'aquesta manera el número 8 significa pel creient l'esperança de començar aquí a la terra (si es tracta del Baptisme) o al Regne de Déu (si es tracta de la mort física) una vida nova i plena en Crist.

En una **segona etapa** (fig. 13), el mausoleu o *cella memoriae* evolucionà, sense deixar de ser-ho, cap a una església funerària. L'antic oratori esdevingué església de planta perfectament rectangular; amb una nau de 80m² de superfície útil; amb un absis de la mateixa forma a llevant; i amb una cambra funerària a l'angle sud-est, on degué traslladar-se el sarcòfag del sant; l'accés es feia per banda sud. Tot el sector més oriental (el santuari i la nova cambra) fou pavimentat amb *opus signinum* i elevat a una cota superior respecte la nau. Tot l'entorn del temple fou ocupat per enterraments privilegiats, però mai a l'interior (excepte l'enterrament d'un infant). Amb aquesta reforma la comunitat es dotava d'un espai on celebrar la litúrgia dels difunts i, al seu torn, ampliava les tant anhelades possibilitats d'enterrar-se *ad sanctos*. Un segon grup d'enterraments, que cal associar a una categoria social inferior, es trobava fora del recinte, al sud de l'absis. Aproximadament, aquesta etapa s'inicia en el s. VI i arriba fins a finals del VII o principis del VIII. Més endavant, tenen lloc altres reformes, com l'adopció d'una planta en creu llatina i la construcció d'un campanar, que escapen a la cronologia d'aquest treball. Veiem, doncs, una seqüència constructiva i unes pautes d'enterrament —buscant sempre la proximitat del sant— similars a les de la basílica de la Neàpolis. I també seguint el mateix esquema que a la Neàpolis, la basílica-*cella memoriae* no és una realitat aïllada sinó que s'integra dins d'una gran necròpolis, la necròpolis Estruc.

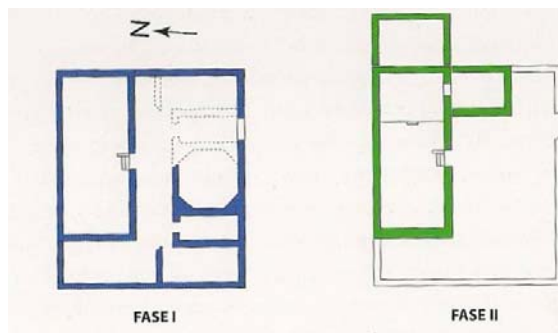

Fig. 13. Fases tardoantigues de l'església de Santa Magdalena. AA. VV, 2007, p. 37

Pel que fa a les tombes (fig.14), encara no han estat publicades exhaustivament. Tanmateix, a partir de la planta general i de dades disperses⁴⁶, n'hem comptabilitzat 41 (sense sumar-hi les dues de la cambra funerària septentrional, considerades d'època carolíngia). Les hem classificat així:

- 1) *Tombes d'obra*. N'hi ha 20 (la majoria completes i algunes força malmeses però que s'intueix que eren d'aquesta tipologia). Es tracta de tombes de planta rectangular (fetes amb caixa de pedres o d'obra) recobertes amb lloses i/o un túmul d'*opus signinum*. En quatre ocasions, la coberta anava decorada amb una creu en relleu dibuixada quan la pasta encara era fresca.
- 2) *Tombes en caixa de pedres sofisticada coberta amb lloses*. En 19 ocasions.
- 3) *Tombes de tegulae de secció triangular*. 1 únic cas. Es trobava a l'àrea d'enterraments exterior i contenia un infant protegit entre dues *tegulae* unides amb morter de calç.
- 4) *Indeterminada*. Es trobava a l'exterior. Es tracta d'un retall rectangular i orientat a la roca. No se sap si fou malmesa pel pas del temps o és que realment mai s'ocupà.

⁴⁶ Nolla i Sagrera, 1995, p. 277; Almagro i Palol, 1962; Aquilué *et al.*, 2004, p. 274-276

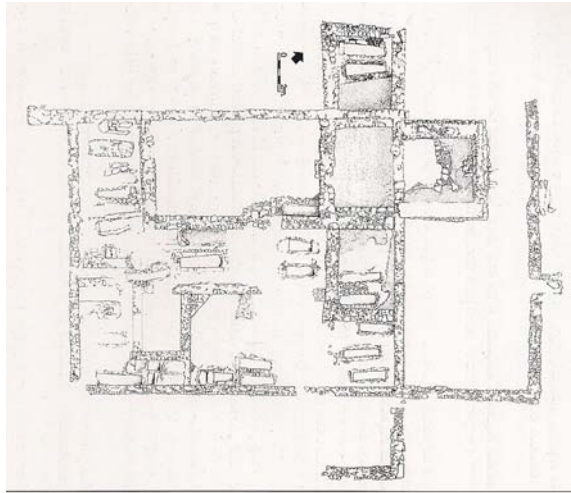

Fig. 14. Aspecte de l'església de Santa Magdalena abans de la restauració, amb les tombes dibuixades. Aicart, Nolla i Palahí, 2008, p. 122

Totes les tombes estaven ben orientades, amb el difunt col·locat en decúbit supí i sense aixovar. S'observen dues zones d'enterrament que podem associar a dos grups socials amb diferents possibilitats econòmiques. La zona privilegiada, amb 24 tombes de bona qualitat (altes, molt ben definides, amb lloses de mida considerable) es troba a l'interior del clos rectangular original (etapa 1). Els altres enterraments (17), menys acurats i més perifèrics, es troben en un àmbit exterior definit pel costat sud de l'absis i un senzill mur de pedra seca a llevant.

L'església de Santa Margarida⁴⁷ (fig. 1)

Es troba a uns 100 ms al nord de Santa Magdalena, a l'altra banda de la carretera. La major part de les restes que s'hi poden veure corresponen a una església pre-romànica del segle X. Tanmateix, s'hi han documentat diverses restes d'època tardoantiga, però sense que acabi de quedar gaire clar quina relació hi ha entre elles. Sembla que el primer ús de l'indret fou funerari. Així ho indica la troballa de 5 enterraments orientats, els quals no serien altre cosa que la continuació per ponent de la necròpolis Estruc. Es tracta d'un enterrament infantil en caixa de pedres sofisticada (rectangular) i 4 enterraments privilegiats, també orientats, en sarcòfags llisos coberts amb tapadora a doble vessant i sis acroteris, als quals cal sumar els tres que estaven descontextualitzats (nota núm. 20 d'aquest mateix

treball). Molt interessant és la lauda musiva policromada (fig. 15) que recobria una de les tapadores. És del s. V; d'influència nordafricana, concretament de Tunísia. Conté una inscripció funerària parcialment conservada que podria pertànyer a un bisbe, en contenir una paraula acabada en ...[PU]S que podria correspondre a EPISCOPUS. És una hipòtesi que, si es confirmés, faria recular prop d'un segle els orígens del bisbat emporità (516). En qualsevol cas, el seu propietari havia de ser algú important. Aprofitem també per mencionar la troballa l'any 1865, a l'entorn de Santa Margarida o Santa Magdalena, d'un fragment de frontal de sarcòfag d'origen aquità del s. VI decorat amb estrígils i un crismó (el qual hem emprat per il·lustrar la portada del nostre treball). En trobar-se descontextualitzat no ens permet anar més enllà de confirmar el caràcter funerari de tot aquest sector, amb tombes de gran luxe.

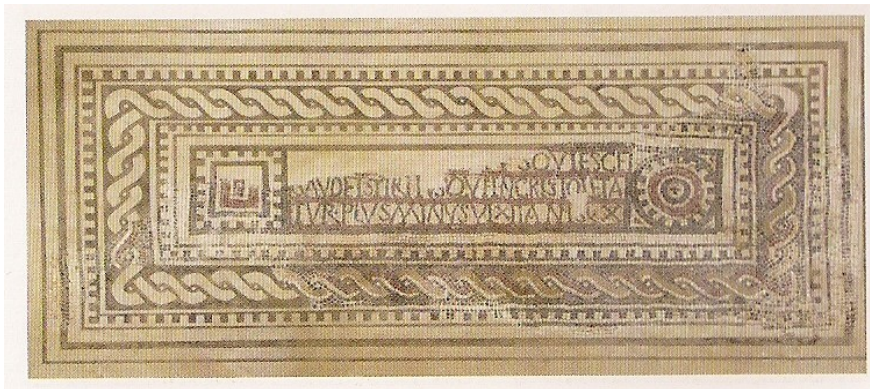

Fig. 15 Lauda funerària, ja restaurada, de l'església de Santa Margarida

Molt interessant és el **baptisteri** localitzat al bell mig de la nau de Santa Margarida. L'únic exemplar documentat al nord-est de Catalunya per aquesta època. Devia formar part d'un edifici força ampli, ja que funciona amb un paviment que es posa per sota dels murs de la nau pre-romànica. És quadrat (2,46m de costat) amb els quatre vèrtex sobreelevats, de manera que dibuixa una planta en creu grega. En origen devia anar recobert per dins i per fora amb plaques de marbre. Posteriorment, es modificà el baptisteri construint-hi una petita canal a tot vol, farcint-lo i col·locant-hi una pica baptismal al damunt. Cal relacionar aquests canvis amb la substitució del Baptisme per immersió pel d'aspersió, el

⁴⁷ Nolla, 1993, p. 218-219 i Aquilué *et al.* 2004, p. 276-279

qual comença a popularitzar-se a partir del s. VI amb el bateig sistemàtic dels infants⁴⁸. Aquest baptisteri i l'edifici que l'acollia devien formar part d'un ampli **conjunt arquitectònic** (d'uns 6000m²) detectat pel doctor Josep Casas a través de la fotografia aèria, que s'estendria cap al nord-oest i on s'intueixen nombrosos àmbits i àmplies habitacions⁴⁹. Ho confirmen les cales realitzades a l'angle sud-oest de l'església, on s'observa que aquesta aprofita com a fonament un mur que va en direcció oest. A tot això, cal sumar-hi les restes constructives localitzades sota la carretera actual, al davant mateix de l'església, durant una excavació de salvament (*supra*). Què pot ser aquest gran establiment inexplorat que la lògica ens porta a associar amb la necròpolis Estruc? Una vil·la suburbana? El conjunt episcopal? Les dependències del cenobi que les fonts escrites ens diuen que tenia Empúries? De moment no ho sabem, però confiem que excavacions arqueològiques futures hi aportin llum i ens permetin descartar o reforçar moltes de les hipòtesis aquí plantejades sobre l'Empúries tardoantiga i la seva Església. Per acabar, mencionem que hem observat al terra de l'església la presència d'un bloc de pedra descontextualitzat que suposem fou trobat i guardat a part durant alguna de les darreres campanyes d'excavacions (fig. 16). Malgrat estar molt rodat, s'hi observa un relleu similar al dels blocs conservats a l'església de Sant Martí (*supra*). La matèria prima també és la mateixa, la pedra sorrenca, molt més còmode de treballar que l'omnipresent calcària local. Certament, no és res més que una anècdota, però hem cregut oportú recollir-la.

Fig. 16 Bloc de pedra treballat trobat a Santa Margarida

⁴⁸ Aicart, Nolla i Palahí, 2008, p. 190

⁴⁹ Nolla, 1993, p. 218-219

*Necròpolis del Casteller*⁵⁰ (fig. 1)

A l'extrem nord del turó de les Corts. És una extensa àrea de 2000m², de planta trapezoïdal, definida per una sòlida tanca de 40cm d'amplada i, en ocasions, de més d'un metre d'alçada, feta amb pedruscall i morter de calç. Només se n'ha explorat un 10%. A l'interior hi ha un enorme dau de formigó, ben visible des de la carretera, que degué ser l'ànima interna d'algun monument funerari de tipus turriforme, el qual, en trobar-se desplaçat, no sembla pas que fos l'origen ni l'aglutinant del cementiri. Les 28 tombes explorades són: enterraments en àmfora (21); fossa simple (4); tombes de *tegulae* de secció triangular (2); tomba infantil d'*imbrices* (1). Excepte un cas, la resta estaven ben orientades. No es coneix cap nucli de població amb el qual es pugui associar.

*Sant Vicenç les Corts*⁵¹ (fig. 1)

Jaciment localitzat al vessant sud del turó de les Corts, amb les ruïnes d'una església romànica com a element principal. Forma part d'una propietat privada i està abandonat. A mitjans segle XX, fou excavat per Almagro i Palol, i els resultats foren publicats parcialment. Les restes trobades més antigues són murs d'habitacions d'època baixrepublicana. També es localitzaren, sota un sòl de *signinum*, tres tombes orientades de tipus tardoantic: un sarcòfag llis amb tapadora a dues aigües i 6 acroteris, i dues tomes d'obra perfectament rectangulars i cobertes amb lloses de pissarra. En altres cambres funeràries i a l'interior de la nau també s'hi trobaren tombes, alguna de les quals podria ser tardoantiga. D'altra banda, a tot el voltant de l'església s'hi excavà un notable cementiri sense esbrinar-ne, però, la cronologia. Tanmateix, observant-ne la planta (fig. 17), nosaltres hi distingim dues zones d'enterrament: una a llevant (atapeïda de tombes molt senzilles, amb formes antropomorfes, que indiquen una cronologia altmedieval) i una altra al nord, amb indicis de ser tardoantiga (amb tombes en fossa i en caixa de pedres o d'obra, ben acabades, de forma rectangular, disposades ordenadament i amb un espai generós entre les unes i les altres). En el seu moment, no es va saber gaire com encaixar en un context medieval aquestes troballes d'època visigoda. Tanmateix, a partir del coneixement que avui tenim sobre la gènesi dels cementiris tardoantics, podem plantejar la següent hipòtesi: en un indret freqüentat des

⁵⁰ Nolla i Sagrera, 1995, p. 25

d'antic s'hi bastí una *cella memoriae* de la qual en formaven part les tres tombes localitzades sota el *signinum*. Aquest mausoleu esdevingué església i cementiri d'una comunitat cristiana assentada a l'entorn immediat, que no s'ha detectat. El s. XI l'església vella fou totalment desmuntada i refeta amb formes romàniques. Diem també, que prové d'una masia propera a Sant Vicenç un fragment de sarcòfag decorat amb estrígils que envolten un cràter eucarístic. És de taller aquità i del s. VI. Un indicatiu més a favor de la suposada *memoria*.

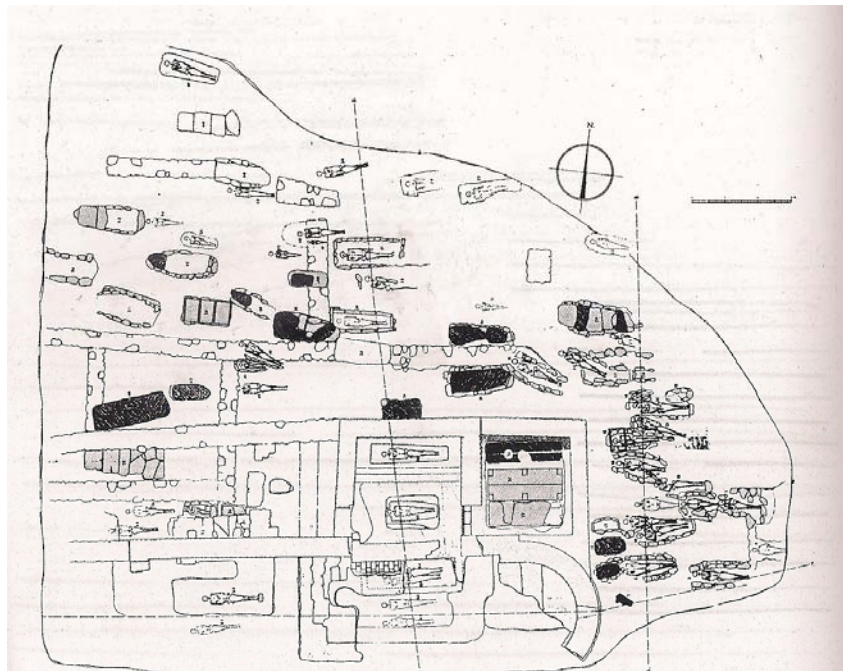

Fig. 17. Planta de la necròpolis de Sant Vicenç. Aicart, Nolla i Palahí, p. 138

*L'església de Santa Reparada*⁵² (fig. 18)

Es troba al llogarret de Cinclaus, a uns dos quilòmetres a l'oest de Sant Martí. Una mica més lluny que la resta d'estacions que hem comentat fins ara, però encara a una distància raonable per considerar als seus usuaris *cives* d'Empúries. Tanmateix, de moment no s'han trobat les restes de cap assentament o cementiri d'època tardoantiga amb què relacionar-la. S'ha pogut comprovar que l'església actual fou construïda al damunt de restes d'habitació d'època romana (un mur associat a un paviment de *signinum* amb tessel·les

⁵¹ Aicart, Nolla i Palahí, 2008, p. 137-142

⁵² Aicart, Nolla i Palahí, 2008, p. 143-152

blanques). De la primera església en conservem la planta de la nau (amb 20m² de superfície útil) i bona part del seu alçat, fet amb notables carreus de pedra calcària. Es considera tardoantiga. L'absis, de planta rectangular, correspon a un moment posterior, potser altmedieval.

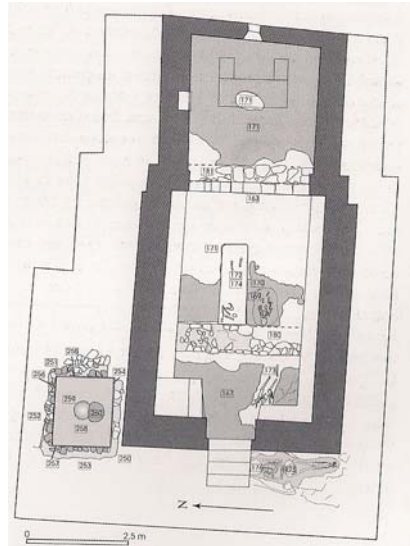

Fig. 18 Planta de l'església de Santa Reparada. Aicart, Nolla i Palahí, p. 143

El sector de llevant del turó d'Empúries

Malgrat que la majoria d'estacions documentades de l'Empúries tardoantiga es troben a ponent del turó —a recés del mar—, també s'han trobat algunes evidències d'ocupació a la banda de llevant.

- 1) L'anomenat cementiri meridional de la Neàpolis (fig. 1 i 8)⁵³. Es troba als peus de la muralla sud de la ciutat grega sense tractar-se, però, d'una continuació del cementiri nord de la Neàpolis. Juntament amb enterraments més antics (d'incineració i d'obra) i d'altres de cronologia indeterminada, s'hi distingeixen, ja sigui pel continent àmforic o per l'orientació, els següents enterraments paleocristians: 3 en fossa simple, un dels quals contenia claus de ferro (indici que fou enterrat dins un taüt de fusta) i tenia el cap lleugerament elevat amb pedres; i 8 en àmfora. Tots, menys

⁵³ Nolla i Sagrera, 1996, p. 297-309

dos, estaven orientats. Es proposa una cronologia entre el s. V i començaments del VII.

- 2) Algunes tombes tardanes de la necròpolis Bonjoan⁵⁴ (a poca distància de l'angle sud-est de la muralla de la ciutat romana): 1 en àmfora i 4 fosses simples. Tres segur que estaven ben orientades, les altres dues es desconeix
- 3) A l'indret conegut com els Horts de la Palanca⁵⁵ (uns metres al nord de l'Alberg de Joventut de la Generalitat). Durant unes obres es detectà l'existència d'un petit cementiri del qual només es documentaren dos enterraments infantils en àmfora (amb datació preferent dins del s. VI), sense poder-ne determinar l'orientació.

Fins fa poc, s'esmentaven aquests cementiris com a indicis d'hàbitats que calia situar ben a la vora seu, però que eren totalment desconeguts⁵⁶. Tanmateix, l'any 2001, durant unes obres, es van detectar unes estructures d'habitació dels segles VI i VII just al començament (si agafem el sud com a referència) del carrer Puig i Cadafalch, el que mena cap a les ruïnes. Aquesta troballa corrobora la ocupació del territori que ja indicaven aquests petits cementiris.

Acabem citant la troballa a Empúries (sense que se'n conegui la procedència exacta) d'una *ampulla* (fig. 19) per contenir aigua beneïda, procedent del santuari egipci de Sant Mena (màrtir del s. IV), un gran centre de peregrinació de la tardoantiguitat. S'hi pot veure el sant envoltat de dos dromedaris que li llepen els peus. Aquest objecte —potser portat per algun peregrí emporità— ens prova la influència nordafricana en la gènesi del cristianisme a casa nostra.

Fig. 19 Anvers i revers d'una *ampulla* de pelegrí del santuari de Sant Mena (Egipte). AA. VV, 2007, p. 20

⁵⁴ Nolla, 2000, p. 16-17

⁵⁵ Nolla, 2000, p. 13-16

⁵⁶ Nolla, 2000, p.17

EL TERRITORI

Donada la dinàmica de difusió de l'Evangelí a través de les rutes comercials, és lògic que fos a les ciutats on es formaren les primeres comunitats cristianes. Així, ho indica, per exemple, l'esplèndid conjunt de sarcòfags de temàtica cristiana localitzats a l'església de Sant Feliu, a Girona, datats a principis del s. IV. Tanmateix, les ciutats antigues, com les actuals, no eren realitats aïllades sinó que mantenien una relació de domini i intercanvi amb el territori. Així, doncs, des del moment que el cristianisme es converteix en relació oficial de l'Imperi (391), fou també deure de les ciutats vetllar perquè la població camperola practiqués la nova religió i abandonés, de grat o per força, els antics rituals pagans. A partir d'algunes disposicions legals de l'època i d'alguns cànons conciliars, s'intueix que no fou pas una tasca fàcil⁵⁷. De fet, el terme "pagà", és a dir, no cristià, deriva de *pagus*, que era com s'anomenava als nuclis de població rural. Tanmateix, les nombroses esglésies, ermites i santuaris aixecats, al llarg de la Història, arreu del territori, ens demostren que, a la llarga, s'acabà aconseguint. Anem a veure, cas per cas, els testimonis que tenim a casa nostra dels primers moments d'aquest procés.

Roses (Alt Empordà)

La interpretació del paper que va jugar Roses durant l'antiguitat tardana ha estat objecte de debat historiogràfic. És un debat que està estretament relacionat amb la importància que se li doni a Empúries, a només 13 quilòmetres al sud. *Rhode* fou una colònia grega fundada el s. V aC. El seu principal actiu era i és el port; millor que el d'Empúries des d'un punt de vista nàutic, però de menor valor estratègic i comercial en no disposar de tan bones comunicacions amb l'interior⁵⁸. Sembla que, fins a finals del segle III aC, fou una comunitat urbana activa i independent. Però des de llavors, coincidint amb l'inici de la romanització, perdé autonomia política i inicià un període de decreixement urbà i demogràfic en benefici d'Empúries, que passà a capitalitzar el territori⁵⁹. Però què va passar

⁵⁷ Per més detalls: Alexandra Chavarría, "Vil·les, mausoleus i esglésies: reflexions entorn a la cristianització del territori rural a l'antiguitat tardana", dins Aicart, Nolla i Palahí, 2008, p. 211-225.

⁵⁸ Ruiz de Arbulo, 1992, p. 4

⁵⁹ Nolla, 1997, p. 145

amb Roses des de finals del s. III dC, quan la seva veïna del sud retrocedeix i es refugia a la Palaiàpolis? Sobre aquesta qüestió hi ha dues visions diferents que corresponen també a dos moments diferents en la recerca historiogràfica. Segons la **primera hipòtesi**, durant l'antiguitat tardana, Roses experimenta un important creixement i recupera part del seu antic prestigi mercès a la desfeta de la veïna Empúries. Aquesta visió fou defensada, sobretot, per Pere de Palol⁶⁰, un dels protagonistes del descobriment de l'antiga Roses durant la segona meitat del segle XX. Adduïa diverses raons: la troballa d'una possible *memoria* i d'un important cementiri al voltant de l'església romànica de Santa Maria; la troballa, també dins del recinte de la Ciutadella, d'estructures d'habitació d'època tardoantiga; l'existència d'una notable fortificació visigoda molt a la vora, el *castrum* de Puig Rom; el fet que Roses, juntament amb Girona, encunyés moneda per la monarquia visigoda; la suposada possessió d'una seu episcopal. La **segona hipòtesi**, la més acceptada actualment i la que nosaltres prenem com a referència, considera la Roses de l'antiguitat tardana com un nucli de població notable (potser un *vicus*?), però en cap cas com una ciutat independent sinó sempre supeditada a Empúries. Aquesta postura és la defensada per Josep Maria Nolla⁶¹ i és una conseqüència directe de la reivindicació que ell fa sobre la importància d'Empúries per aquesta època, que hem comentat més amunt.

Així, doncs, cal matisar els arguments sobre la importància de Roses. Les troballes arqueològiques hi són, i les comentarem tot seguit, però tampoc són extraordinàries. Tampoc està clar que Roses fos seu episcopal. Aquesta hipòtesi es basava en una única prova: la troballa a la ciutat de Siracusa d'una inscripció funerària on es mencionava un *ep(iscopus) Rotdon*. Si realment aquest bisbat va arribar a existir, fou efímer, ja que no apareix en cap de les actes conciliars dels segles V i VI on sí que hi consta Empúries. En relació a la producció de moneda, cal remarcar que no sempre la ubicació d'una seca visigoda coincideix amb una *ciuitas*⁶².

Pel que fa a l'**hàbitat**⁶³, cal que primer analitzem la topografia de l'indret. Malgrat els canvis introduïts per la construcció de la Ciutadella i la intensa urbanització de l'indret al

⁶⁰ Palol, 1965

⁶¹ Nolla, 1997

⁶² Nolla, 1997, p. 146

llarg de la segona meitat del s. XX, encara és possible fer-se una idea de quin devia ser l'antic paisatge. Aquest estava format per dos turons: el de Santa Maria, a l'oest (on hi ha l'església romànica i on hi hagué la vila medieval) i l'anomenat turó de l'Escorxador, cap a l'est. Entre ells hi discorria una riera, el rec Fondo, que amb la construcció de les muralles modernes es desvià. De fet, s'ha documentat un llarg mur que va en direcció nord-sud que podria haver servit per contenir les crescudes d'aquesta riera. Sembla que aquests dos turons corresponen també a dos nuclis diferents de població. En ambdues zones (que avui correspondrien a l'espai de la vida medieval i al pati d'armes de la Ciutadella) s'han detectat restes d'ocupació des del s. V dC, amb una important intensificació durant el s. VI. Són murs que dibuixen estructures difícils d'interpretar (cases o zones industrials), a excepció d'una factoria de salaons, en l'anomenat edifici A. No sembla pas que hi hagués una urbanització acurada de l'espai ni tampoc s'han trobat les restes de cap muralla. Dins del segle VII, es detecta una reducció sobtada de l'espai habitat (amb alguns estrats d'incendi), el qual és ocupat ràpidament per enterraments. És també durant la segona meitat del s. VII que s'edifica el *castrum* de Puig Rom⁶⁴, al nord de Roses. Es tracta d'un petit poblat situat al cim d'un turó i molt ben fortificat, amb una única porta protegida per dues torres rectangulars. Malgrat el seu aspecte militar, les excavacions documentaren sobretot l'utilatge propi d'una població de camperols i pescadors. Cal destacar la troballa de l'única moneda coneguda de la seca de Girona (encunyada durant el regnat d'Àkhila i que ens proporciona un *terminus post quem* pel castell d'entre el 713 i el 720), d'una llàntia paleocristiana (s. IV-V) i d'un gerret litúrgic de bronze, al qual se li devia donar un ús profà donada la manca d'una església a dins del poblat. Potser, com deia Pere de Palol, cal relacionar tots aquests esdeveniments (regressió urbana a la Ciutadella al s. VII i construcció del castell) amb l'episodi de la rebel·lió del *dux Paulus* (672) contra el rei got Wamba. Potser les tropes reials, una part de les quals ens diuen les cròniques que va passar per la costa, van castigar la població local per recolzar els revoltats i es decidí construir una fortalesa per controlar millor el pas a l'altra banda dels Pirineus a través del Cap de Creus.

⁶³ Puig i Agustí, 2005, p. 161

⁶⁴ Palol, 1965, p. 30-33

També s'han documentat les restes d'un **edifici de culte**⁶⁵ al subsòl de l'església de Santa Maria (fig. 1), concretament a l'absidiola meridional. Es tracta d'un monument amb una capçalera semicircular i una única nau rectangular, amb la planta només parcialment conservada, que devia fer, sense comptar el gruix dels murs, uns 4m d'amplada per 4,5m de llargada (uns 18m² de superfície útil). A sota de l'absis s'hi van trobar dues tombes orientades, d'obra, i de planta lleugerament trapezoïdal. Una d'elles fou bastida i ocupada en el moment mateix de la construcció, i l'altra fou afegida més tard, ja que per fer-la va caldre destruir parcialment el sòl d'*opus signinum* que pavimentava l'estança. Més endavant, es dugueren reformes a la capçalera que implicaren una nova pavimentació, també amb *signinum* però de menys qualitat i, potser, la substitució de l'antic absis de planta rectangular. El tipus d'edifici i el cementiri que originà al seu voltant, que comentarem tot seguit, indiquen que ens trobem davant d'una *cella memoriae* que acabà esdevenint església comunitària.

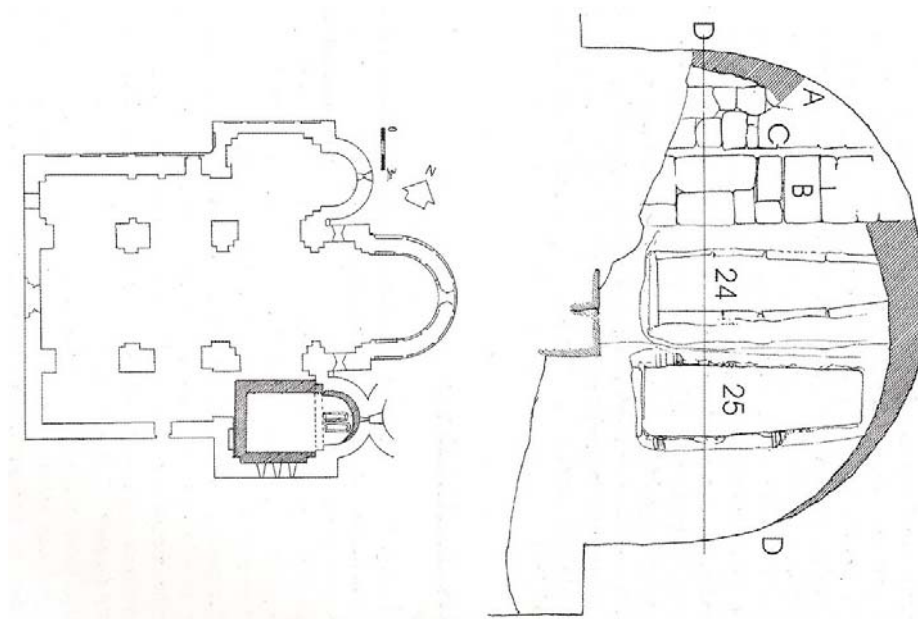

Fig. 1 Planta de la *cella memoriae* i la seva ubicació dins l'església de Santa Maria. Aicart, Nolla i Palahí, 2008, p. 97

⁶⁵ Aicart, Nolla i Palahí, 2008, p. 93-105

D'aquesta església en devia formar part el fragment de *mensa* trobat a l'interior de l'església romànica, que fou reaprofitada primer com a làpida i després com a material constructiu. Podem assimilar-la a la de la Neàpolis, i ens indica una cronologia del s. V. Mesura: 100⁶⁶ × 62 × 8cm

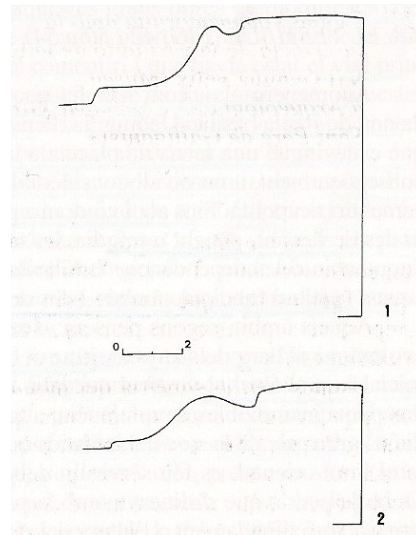

Fig. 2 Perfil de les *mensae* de Roses (1) i de la Neàpolis (2). Nolla i Sagrera, 1995, p. 103

En un article⁶⁷ de Miquel Oliva sobre la restauració de l'església romànica de Santa Maria de Roses, s'esmenta la troballa durant les excavacions d'un fragment d'imposta (fig. 3) obrat en pedra sorrenca que ell considera com a pre-romànic. A nosaltres ens recorda molt als dos dels fragments d'època visigoda conservats a l'església de Sant Martí d'Empúries (*supra*). El motiu és molt semblant: una sanefa de formes semiel·líptiques. Les proporcions també són les mateixes: cada semiel·lipse té una amplada màxima de 6 cm. Potser formava part d'aquest primer edifici de culte.

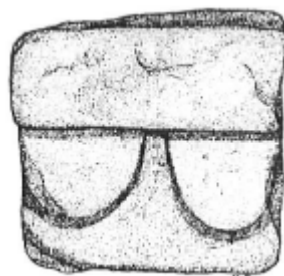

Fig. 3 Fragment d'imposta recuperat a les excavacions de l'església de Santa Maria (escala 1:4) Oliva, 1973, p. 33

⁶⁶ Aquest valor és aproximat, ja que la peça no és completa.

⁶⁷ Oliva, 1973, p. 33

Passem a veure ara el **cementiri** situat al voltant de la *memoria*. Si ajuntem les tombes trobades en les excavacions realitzades entre els períodes 1938-1977⁶⁸ i 1993-1995⁶⁹, obtenim un total de 43 tombes repartides de la següent manera:

- 6 sarcòfags de pedra monolítics amb coberta a doble vessant i amb 4 o 6 acroteris ornamentals; fets amb pedra de l'Ile de Sainte-Lucie i, per tant, d'importació. Un d'ells fou reutilitzat en època medieval.
- 11 tombes d'obra. Algunes (5) amb coberta de lloses de pissarra; d'altres (2) amb un túmul fet de pedruscall lligat amb argila; i una amb una coberta amb forma de caixa de *tegulae* de secció triangular que al se torn estava recobert per un túmul de pedruscall i morter.
- 8 enterraments en àmfora
- 8 enterraments en caixa de pedres
- 5 enterraments en fossa simple
- 2 enterraments en fossa preparada
- 2 enterraments en caixa de *tegulae* de secció triangular
- 1 enterrament en taüt de fusta

Es pot datar el cementiri entre els segles IV-V i el segle VIII. Excepte tres tombes, la resta estaven orientades amb el cap del difunt a ponent. Com és costum en el territori, els morts eren enterrats en decúbit supí i amb una simple mortalla. No hi ha superposicions de tombes, però sí que en alguns casos es reutilitzen. Les tombes es disposen de manera que quedin espais per circular-hi, i les més costoses (sarcòfags i tumulars d'obra) tenen una posició privilegiada, a la vora de l'església. Únicament cal destacar, per la seva excepcionalitat, els següents comportaments: la presència d'un taüt de fusta (no documentat amb claredat en cap altre cementiri); en 4 tombes hi havia una o dues ampolletes de vidre; en una ocasió hi havia set fitxes de joc; i en una ocasió acompanyaven les restes del difunt un conjunt de 6 cranis col·locats amb cura.

⁶⁸ Nolla, 1997

⁶⁹ Puig *et al.* 1995

Més cap a llevant, s'hi ha documentat un altre **cementiri**, que cal analitzar-lo a part i no ajuntar-lo amb el que acabem de veure donada l'existència d'una riera que antigament els separava. Està format per diferents nuclis. Dos es troben dins de la ciutadella, en l'àrea ocupada per l'antic hospital militar⁷⁰, i un altre, uns 300m cap a llevant, fou trobat a l'anomenat turó de l'escorxador⁷¹, en un solar de la ciutat actual. Si considerem que tots ells formen part d'una mateixa necròpolis i ajuntem les dades, obtenim un total de 23 sepultures repartides de la següent forma:

- 4 tombes en caixa de pedres. Una recoberta amb un túmul de pedruscall i morter.
- 6 enterraments infantils en àmfora. En un cas acompanyada amb els óssos d'un ocellet, un ullal de senglar i una petxina (*cardium*)
- 8 tombes d'obra. En una ocasió es tractava d'una estructura d'obra amb dos compartiments per poder acollir una inhumació doble i recoberta de *signinum*. En algun cas, les filades de pedres no estaven lligades amb morter. Dues de les tombes del nucli de l'Escorxador foren de reinhumació successiva, i una d'elles contenia set cranis no col·locats a l'atzar.
- 5 tombes de *tegulae* de secció rectangular. Una de les tombes fou reutilitzada una vegada. En una altra s'hi va trobar una petxina (*cardium*) amb un forat per penjar-la. Totes provenen del turó de l'Escorxador.

De les 6 tombes en àmfora, tres estaven mal orientades i de dues no es coneix l'orientació. La resta de sepultures estaven ben orientades. Pel que fa a les datacions, hi ha diferències. El cementiri de l'escorxador sembla més antic, amb una cronologia del s. V dC aprox. En canvi, els enterraments de la ciutadella són més tardans, del segle VI avançat. També és diferent la distribució de les tombes. A l'Escorxador estan molt ben col·locades, formant fileres, mentre que els altres s'adapten a les estructures d'edificis preexistents. Potser tot això ens indica que ens trobem en dues etapes diferents en el desenvolupament del cementiri.

⁷⁰ Nolla i Amich, 1996

⁷¹ Puig i Agustí, 2005

No està clara la relació que hi ha entre el cementiri del voltant de l'església i el que acabem de veure. Funcionaren a la vegada? Realment corresponen a dos nuclis de població diferents? No ho sabem. Però les cronologies que hem exposat no ens permeten descartar que un succeeixi a l'altra. Així, potser inicialment es mantingué el vell costum d'enterrar els difunts fora dels límits del poblat i més tard s'optà per habilitar una necròpolis al voltant de l'església. És un tema obert.

Figueres (Alt Empordà)

Al municipi de Figueres s'hi han trobat alguns indicis de presència romana. També sabem que, a finals del s. XIX, hi fou localitzada una necròpolis paleocristiana. Estava formada per tombes obertes en el subsòl i sarcòfags llisos. Aquests últims sembla que eren 4 i de gres⁷².

Església de Sant Joan Sescloses (municipi de Vilanova de la Muga, Alt Empordà)⁷³

Aquest és el nom d'una antiga parròquia documentada des del segle IX i situada molt a la vora del nucli urbà de Castelló d'Empúries, del qual depèn eclesiàsticament. A la seva església, avui abandonada, s'hi ha trobat dos objectes que insinuen un ús cristià de l'indret des de la tardoantiguitat. D'una banda, es recuperà un fragment de frontal de sarcòfag de marbre esculpit, on s'hi endevina, com mínim, la representació del Pecat Original i de l'arrest de Pere. Els experts l'han datat dins de la primera meitat del s. IV.

⁷² Nolla i Sagrera, 1995, p. 260

⁷³ Aicart, Nolla i Palahí, 2008, p. 106-111

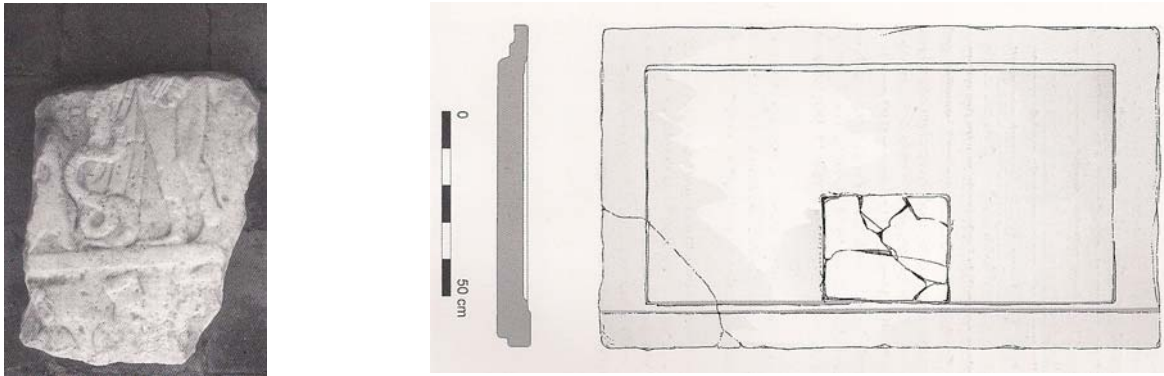

Fig. 4 Fragment de sarcòfag amb relleu i *mensa* de Sant Joan Sescloses. Aicart, Nolla i Palahí, p. 107 i 110.

D'altra banda, la *mensa* que, encara avui, forma part de l'altar, es considera paleocristiana, potser ja de finals de l'antiguitat tardana. És feta a partir d'una placa rectangular de marbre d'algun monument precedent, a la qual se li va inscriure un altre rectangle a l'interior mitjançant una motllura (posteriorment també se li va excavar un reliquiari). Així, doncs, segueix un model similar a les ares d'Empúries i Roses, però amb dues diferències: és de majors dimensions ($152 \times 87 \times 6$ cm) i la motllura no està obrada amb tanta precisió. Aquest fet (la menor qualitat del treball) fa pensar que no és d'importació (Narbona) sinó que prové d'un taller local poc especialitzat. Aquestes dues troballes (sarcòfag i *mensa*) ens permeten proposar una gènesi de l'indret en forma de mausoleu d'algun propietari cristià de la zona, que acabar esdevenint església funerària. Potser algun dia una excavació de l'indret permetrà aclarir-ho.

*El Serradar (Sant Pere Pescador)*⁷⁴

En un marge de la carretera que uneix les poblacions de Sant Pere Pescador i Castelló d'Empúries, s'ha posat al descobert una necròpolis de l'antiguitat tardana i l'hàbitat al qual anava associada. El cementiri està format per 12 tombes en caixa de pedres (lloses de pissarra) de planta rectangular. Totes orientades en direcció est-oest, ocupant l'espai de forma ordenada, formant fileres, amb com a mínim 50 cm entre les unes i les altres. Amb

⁷⁴ Fuertes i Montalbán, 2007

el difunt mirant cap a ponent, en decúbit supí. Excepte una inhumació doble, la resta eren individuals. En únic cas, s'hi trobà aixovar: un tap de vidre, possiblement d'una ampolleta de perfum. Hi havia individus d'ambdós sexes, tots adults excepte un infant. És possible que la necròpolis fos més àmplia, ja que, si bé es pogué limitar pel nord i pel sud, no fou possible fer-ho per l'est (on hi havia la carretera que s'estava ampliant i que havia motivat l'excavació) ni per l'oest (on s'acaba la faixa de terreny expropiada per l'obra).

Aquest tipus de tomba (la caixa de lloses), és molt freqüent durant l'antiguitat tardana, perdura amb petites variacions durant l'Edat Mitjana i, per tant, per si sola no permet datar un jaciment amb precisió. Tanmateix, la troballa d'un hàbitat a només 80 m cap al sud, solucionà el problema. Estava format per quatre estances delimitades per uns senzills murs de pedra seca, molt arrasats, en direcció nord-sud. L'absència de ceràmica d'importació i les formes de ceràmica comuna trobades, permeten datar-ho tot plegat (hàbitat i necròpolis) en ple s. VII. El conjunt documentat és un exemple dels petits assentaments rurals que poblaren el territori durant l'antiguitat tardana. És interessant constatar que el cementiri no es situa a la vora de cap edifici religiós —o almenys no se n'ha documentat cap— sinó simplement a la vora d'un camí que ja devia existir d'antic.

*Església de Sant Joan de Bellcaire (Baix Empordà)*⁷⁵

El poble de Bellcaire s'alça al cim d'un petit turó que domina la plana i, antigament, aïllava els seus habitants de les zones pantanoses. El temple s'ubica en un replà de la vessant oriental del turó, als peus mateix del vell camí que mena cap a Albons i, per tant, també cap a Empúries. A Bellcaire s'hi ha documentat ocupació almenys des d'època romana republicana. De fet, a la mateixa fàbrica de l'església de Sant Joan n'hi ha indicis: un altar romà aprofitat per sostenir un dels arcs cecs de l'absis romànic, i, a l'interior, els enormes blocs de pedra sorrenca on es recolzen els arcs formers. Però el que a nosaltres més ens interessa ara són les restes de l'església primitiva trobades als anys setanta al subsòl de l'actual. L'anàlisi de les relacions estratigràfiques ha permès proposar la següent seqüència. **Inicialment** (s. V-VI) s'hi bastí un edifici de planta rectangular (d'uns 40m² de super-

⁷⁵ Aicart, Nolla i Palahí, 2008, p. 153-168

ficie útil) amb l'eix llarg orientat en direcció est-oest. És una obra de certa entitat (murs de pedruscall i morter fets amb encofrat i arrebossats amb morter de calç per dins i per fora, fonamentats a roca) que devia anar coberta amb un sostre a dues aigües sostingut per bigues de fusta.

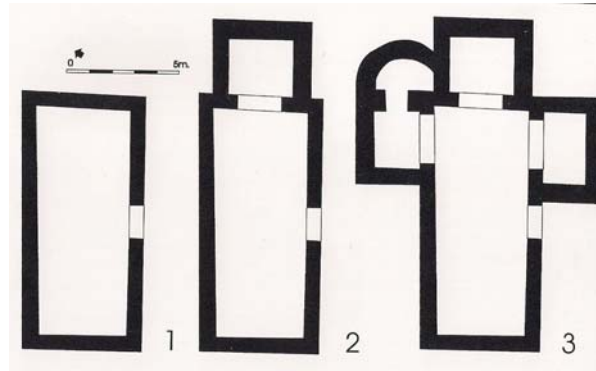

Fig. 5 Les tres primeres fases constructives de l'església de Sant Joan de Bellcaire. Aicart, Nolla i Palahí, p. 166

En una **segona etapa** (s. VII-VIII), es decideix afegir al costat curt de llevant un absis de planta rectangular (d'uns 8m² de superfície útil). Aquesta reforma implicà importants esforços constructius, ja que l'absis s'aixeca al damunt d'un terreny amb un fort pendent cap a llevant. Després vindrien encara moltes altres reformes (construcció d'un transsepte i absidiola, planta amb tres naus, absis romànic...) que s'escapen dels límits cronològics del nostre estudi. Cal dir que aquestes dues primeres etapes, considerades com a tardoantigues, s'han datat de forma aproximada a partir de les seves característiques formals i les relacions estructurals que mantenen amb la resta del monument, ja que el registre ceràmic fou molt pobre. L'origen de l'església de Sant Joan encaixa força bé amb altres models que hem vist (Santa Magdalena o la basílica de Roses). És a dir, que a partir d'una *cella* dedicada a la memòria d'un personatge important, potser un gran propietari de terres (etapa 1), en sorgí una església d'ús comunitari que recomanà la construcció d'un absis (etapa 2). Pel que fa a l'ús funerari, es varen documentar molt a prop de l'absis dues tombes ben orientades i d'una certa entitat (una era d'obra i coberta amb lloses de pedra sorrenca), i s'excavà una necròpolis al costat sud de l'església. D'aquest cementiri només se'n coneix la planta, on s'intueixen algunes tombes (de planta rectangular o trapezoïdal, fetes amb caixa de pedres i coberta de lloses) tardoantigues.

*L'església Vella de Santa Cristina d'Aro (Baix Empordà)*⁷⁶

Es tracta de l'antiga església parroquial del poble, substituïda el s. X per un nou edifici bastit uns 300m cap al nord. Al llarg de la seva vida, tal com han posat de manifest les excavacions arqueològiques, fou objecte de nombroses reformes, sovint no pas fàcils d'interpretar. La **primera etapa** consistiria en la construcció d'una *cella memoriae* de planta rectangular (o lleugerament trapezoïdal), amb el costat llarg en direcció est-oest, i amb un absis també rectangular al costat curt de llevant. Potser en aquest mateix moment, o una mica més endavant, s'afegí un tercer cos que ampliava el conjunt cap a ponent. Aproximadament, les superfícies útils dels tres cossos serien de 4m² (l'absis) i 12m² (cadascuna de les dues naus). A sota el paviment de la capçalera, d'*opus signinum*, s'hi van trobar dues tombes de *tegulae* orientades, sembla que amb un curt interval de temps (uns pocs anys) entre la col·locació d'una i de l'altra. La posició privilegiada que ocupen i el fet que siguin, a excepció de la inhumació d'un infant en caixa de pedres al mig de la nau, els dos únics enterraments localitzats a dins l'edifici, fa molt probable la hipòtesi que es tracti d'un mausoleu baiximperial (s. V?). Potser, els dos individus enterrats eren un matrimoni cristià propietaris d'una vil·la propera. De fet, a l'entorn de la *cella* s'han trobat restes de murs de poca qualitat i descontextualitzats que podrien haver format part d'aquesta suposada vil·la.

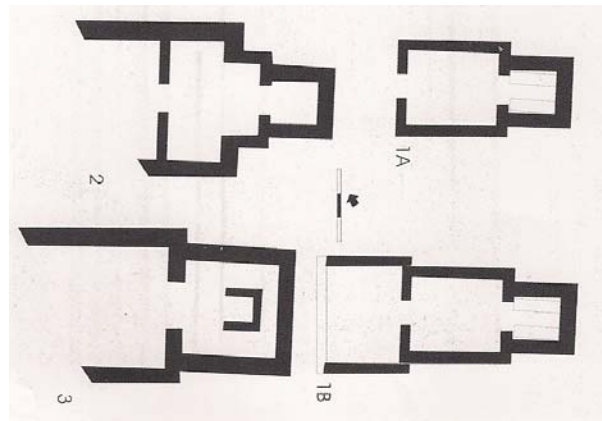

Fig. 6 Etapes constructives de l'església vella de Santa Cristina d'Aro. Aicart, Nolla i Palahí, 2008, p. 77

⁷⁶ Aicart, Nolla i Palahí, 2008, p. 11-86

En una **segona etapa** (s. VI-VII?), s'amplià l'aula, eixamplant-la i allargant-la, però conservant la capçalera original. S'interpreta aquesta ampliació com el resultat de la consolidació de l'indret com a església. Ja en època preromànica (s. IX-X) es refà l'aula i es basteix una nova capçalera. Tal com es pot veure, la ceràmica recuperada no ha permès establir una cronologia ferma. A part de les tombes citades (2 de *tegulae* triangulars i una de caixa de pedres) es documentà un **cementiri** al voltant del temple format exclusivament per tombes en caixa de pedres. Amb aquesta tipologia, resulta impossible poder afirmar amb seguretat quines d'elles són de cronologia tardoantiga. Tanmateix, sí que se'n veuen algunes (E-2, E-3, E-7, E-8 i E-15) posades una mica a l'atzar, malmetent a vegades tombes precedents, o de forma antropomorfa, que semblen d'una darrera etapa. Si les exclouem, ens queda un cementiri exterior format per 39 tombes en caixa de pedres (algunes amb coberta de lloses), totes perfectament orientades, sense ofrenes, i amb el difunt en posició decúbit supí.

*Bell-lloc d'Aro (Santa Cristina d'Aro)*⁷⁷

L'església de Santa Maria de Bell-lloc s'alça a l'extrem nord-oest de la Vall d'Aro, sota Romanyà. Està una mica més elevada que els camps que l'envolten. En el seu interior i exterior immediat s'hi han trobat vestigis d'època romana (monedes, material ceràmic, algun mur...) dels s. II-III dC, i potser posteriors. Tot indica que aquí s'hi degué instal·lar una vil·la. De fet, actualment la Universitat de Girona hi està duent a terme excavacions per posar-la al descobert. A la banda nord de l'església, s'hi va trobar un absis circular associat a algunes estances. Aquestes estructures, rebentades per un absis romànic posterior, podrien pertànyer, per la seva tipologia, a una església d'època tardoantiga. Però la manca d'evidències clares no permet afirmar-ho amb seguretat. Tampoc sabem si un peu d'altar que s'hi conserva, encara d'empeus, també hauria funcionat amb l'absis circular. Aquest absis (orientat cap al nord) hauria anat cobert amb bigues de fusta recolzades sobre un potent pilar (del qual se n'han trobat els fonaments) i es comunicaria amb les estances esmentades (a llevant) a través d'un probable arc de ferradura.

⁷⁷ Esteva, 1990

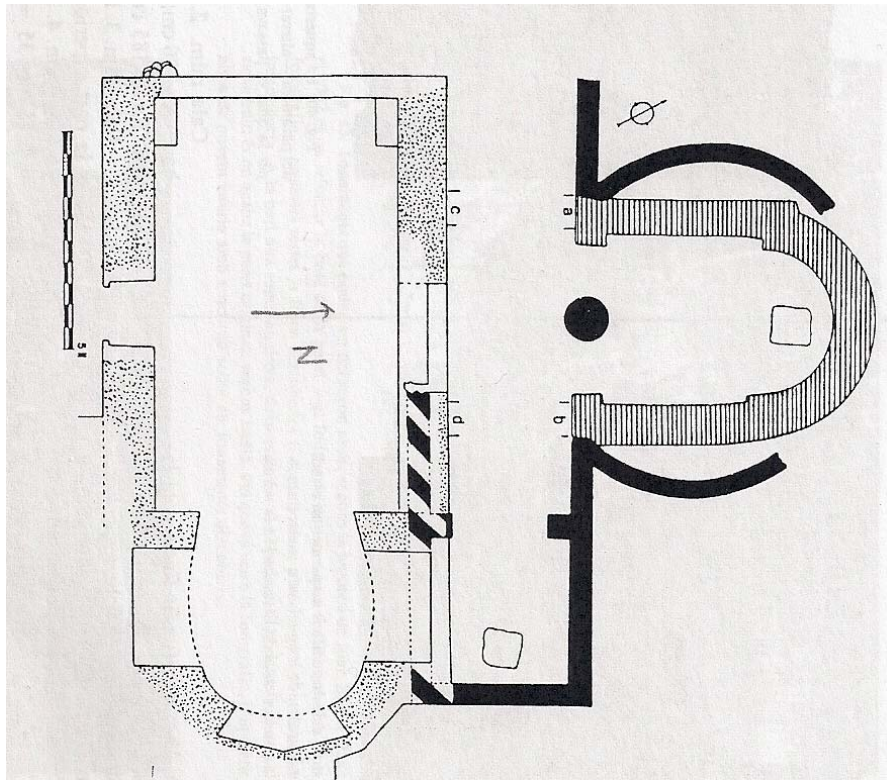

Fig. 7 Planta de les diferents edificacions de Bell-lloc d'Aro. Negre: fase visigoda; Puntejat: Pre-romànic (meitat. S. X); Ratllat: Romànic (s. XI). Esteva, 1990

En una de les darreres campanyes d'excavació (2008), en la qual vam participar, es va excavar el subsòl de l'absis intentant trobar més indicis d'aquesta suposada església. Però els resultats no foren gaire engrescadors. Únicament es va recuperar un enterrament infantil, en caixa i coberta de pedres, ben orientat, a tocar de l'antic portal que unia l'absis amb l'edifici romànic. L'excavació també va servir per descartar una antiga hipòtesi que defensava l'existència d'un segon absis pre-romànic a ponent. Ens ha cridat l'atenció un fragment d'imposta fotografiat per Lluís Esteve. Ens diu que és molt semblant a un que trobà Oliva a Roses (*supra*). Pel tipus de decoració, molt similar als blocs de pedra conservats a l'església de Sant Martí d'Empúries (*supra*), potser es tracta d'un fragment d'imposta d'època visigoda. Un argument més a favor de l'existència d'aquesta església visigoda o paleocristiana.

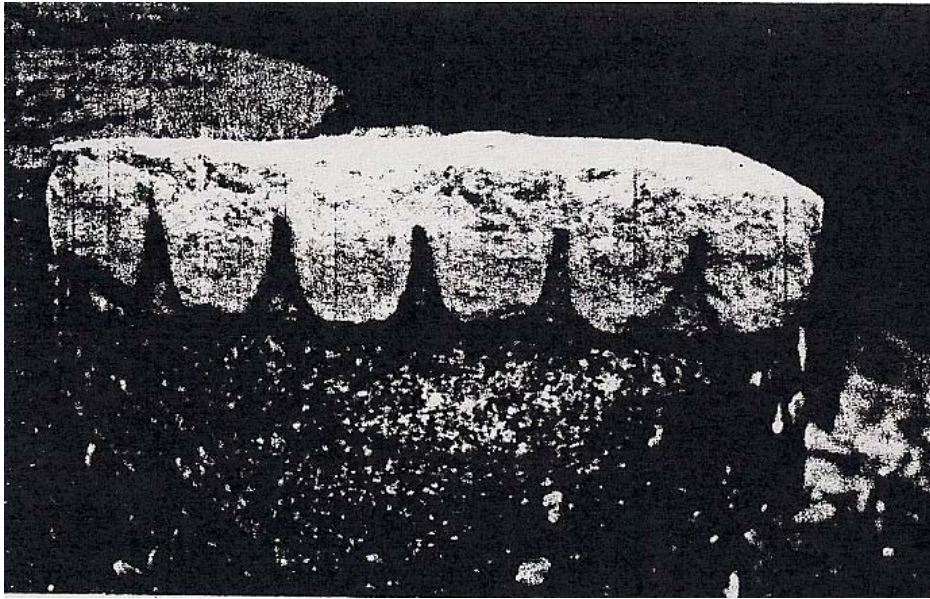

Fig. 8 Fragment d'imposta, possiblement d'època visigoda, trobat a Bell-lloc d'Aro. Esteva, 1990, p. 72

*Sant Feliu de Guíxols (Baix Empordà)*⁷⁸

A l'àrea del monestir (avui museu) i de l'església de Sant Feliu de Guíxols, s'hi han trobat restes d'època tardoantiga. L'element principal forma part dels fonaments de l'anomenada Torre del Fum. Es tracta d'un petit edifici, molt compacte, de planta octagonal, i datat al s. V dC. De fet, exteriorment és quadrat, però, adossant-hi un triangle a cadascun dels 4 vèrtex, els seus constructors van assolir una planta interna de 8 costats (16m²). És exactament el mateix model constructiu de Santa Magdalena, a Empúries (*supra*). Tenia una única porta, al nord, molt baixa (1,2m). Anava coberta amb volta de rajol, de la qual se'n conserva part de l'arrencament, que proporcionava a l'edifici una alçada interna màxima de més de 6m. Tot indica que es tracta d'un mausoleu cristià baiximperial. En no trobar-se tombes al subsòl, el (o els) difunt privilegiat s'hauria col·locat en un sarcòfag, a la vista dels visitants. La troballa d'una petita necròpolis a l'exterior (formada per dues tombes de *tegulae* de secció triangular i 3 en caixa de pedres) reforça aquesta hipòtesis. Almenys dues de les tombes estaven orientades.

⁷⁸ Aicart, Nolla i Palahí, 2008, p. 169-178

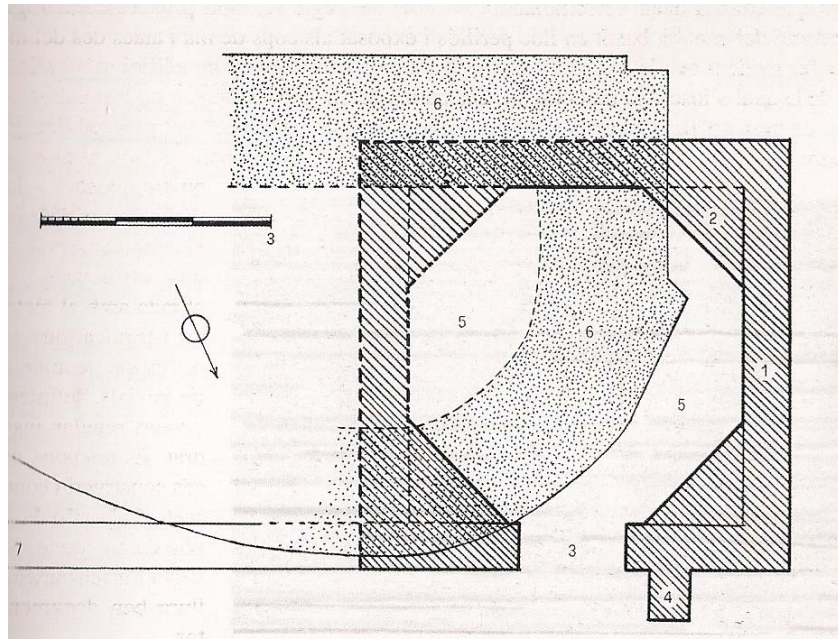

Fig. 9 Planta del mausoleu tardoantic (ratllat) situat sota la Torre del Fum (puntejat) de Sant Feliu de Guíxols

Afegim també, que els darrers anys la Universitat de Girona ha dut a terme diferents campanyes d'excavació a l'esplanada de davant del museu municipal i a l'interior de l'església, en algunes de les quals nosaltres hi hem participat. Malgrat que el projecte encara no s'ha acabat i encara no se n'han publicat els resultats amb detall, esmentarem algunes dades interessants. A l'extrem occidental de l'església (just a l'espai a sota el cor) s'hi han trobat dos murs (molt arrasats) de rierencs i morter, orientats d'est a oest i que es perden, cap a llevant, sota el paviment de l'església actual. És possible que aquests murs connectin, cap a ponent, amb d'altres d'aspecte molt similar trobats a l'exterior. Un dels murs anava associat a un paviment, d'*opus signinum*, del s. V dC, que quedava clarament retallat per la construcció romànica posterior. La planta que dibuixen aquestes estructures és incompleta, ja que l'excavació no va poder anar més enllà, i, per tant, no sabem si formen part d'una església primitiva o són simples estructures d'habitació. Tanmateix, a sota del paviment de *signinum*, i associat a un paviment de terra piconada, si va trobar un bloc de pedra (de granit o quars) trencat d'antic però que originalment devia ser rectangular. Al centre se li havia practicat un encaix. És possible que sigui el peu o la base d'un altar.

Fig. 10 Possible peu d'altar paleocristià trobat a l'església de Sant Feliu de Guíxols. Toni Prados

D'altra banda, a l'esplanada de davant del museu també fou trobat un fragment de mosaic policromat amb motius geomètrics. És evident, doncs, que en època baiximperial hi havia en aquest indret un establiment de cert luxe. Com s'han d'interpretar totes aquestes troballes? Potser es tracta de la part residencial d'una vil·la, els propietaris de la qual haurien fet bastir el mausoleu per enterrar-s'hi; o potser es tracta, com a Santa Magdalena, d'una antiga església associada a un mausoleu però constructivament independent, donada la impossibilitat d'integrar la *cella* original, molt peculiar, en un espai comunitari; o potser són les dues coses (vil·la i església) a la vegada. Esperem que futures excavacions i una interpretació acurada de les que ja s'han fet, hi aportin més llum.

El Pla de l'Horta (Sarrià de Ter, Gironès)⁷⁹

Aquest jaciment ha proporcionat molta i bona informació sobre la Història de *Gerunda* i el seu territori. Per entendre'l cal tenir present la seva ubicació: a només 2 km al nord de Girona; a tocar de la Via Augusta, molt a la vora del seu pas pel riu Ter a través d'un antic pont de construcció romana (avui substituït per l'anomenat Pont Major o de l'Aigua); a 3 km al sud de dos passos estratègics, de dos camins diferents: el Congost del Ter (per on

⁷⁹ Llinàs *et al.*, 2008

passava el camí vell que unia Empúries amb Girona) i el Congost de la Costa Roja (per on passava la Via Augusta). En època baixrepublicana s’hi construí una vil·la, monumentalitzada durant el Baix Imperi, i en funcionament almenys fins el s. V dC. Probablement el seu propietari era un membre important de l’aristocràcia gironina. Aquest establiment fou parcialment descobert als anys setanta i actualment, des de la Universitat de Girona, s’està tornant a excavar. Però el que a nosaltres ara ens interessa més, és la necròpolis visigoda situada uns metres més al nord i excavada fa ben poc (entre el 2004 i el 2006). En aquest cas, l’adjectiu “visigoda”, no té únicament un significat cronològic sinó també ètnic. Efectivament, les persones que s’hi van enterrar formaven part de la minoria visigoda que ocupà i governà Hispània al llarg dels s. V i VI, abans, o molt poc després, de la conversió del poble got al catolicisme (589).

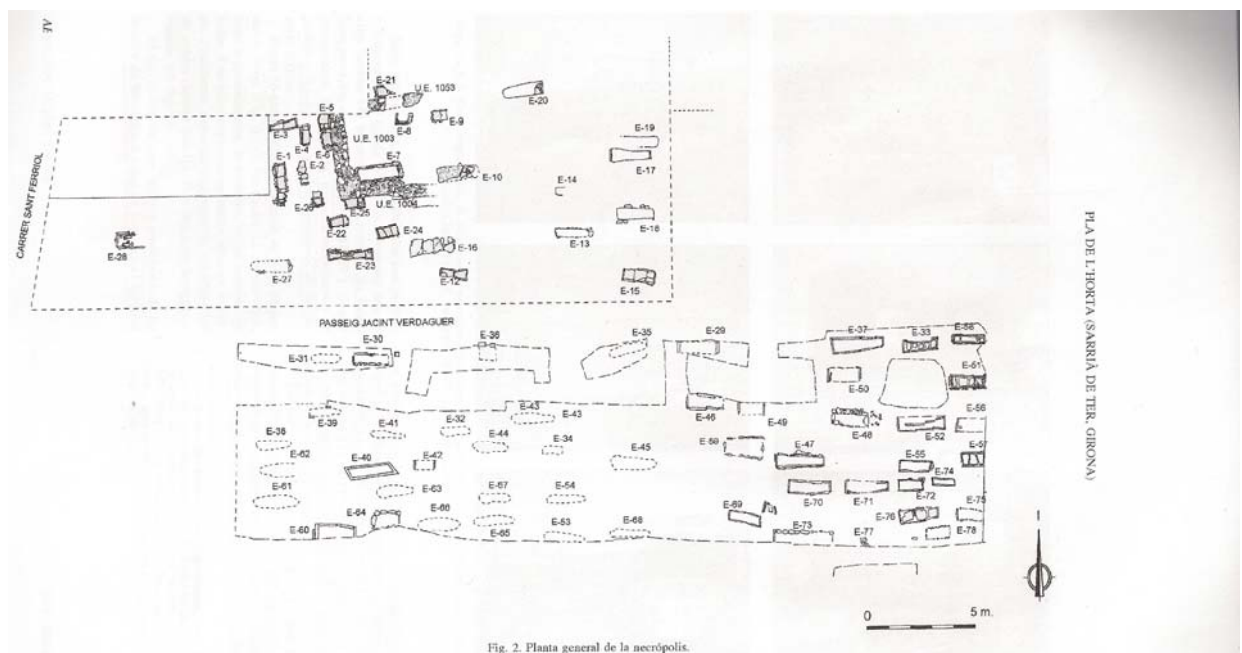

Fig. 2. Planta general de la necròpolis.

Fig. 11 Planta de la necròpolis del Pla de l'Horta. A dalt, la romana. A baix, la visigoda. Llinàs *et al.* 2008

Els nombrosos objectes, alguns d'importació, trobats dins les tombes (sivelles de cinturó, fibules, ganivets, arracades, peces de collar, un tresoret de monedes...) estan molt lluny de l'acostumada austeritat dels enterraments de tradició romana-cristiana. La troballa de peces relacionades amb la indumentària, com poden ser els botons i les sivelles de bronze, ens indiquen que els difunts eren enterrats vestits i no nus, com hem vist que feia la immensa majoria de la població en les altres necròpolis que hem comentat. A més, molts d'aquests objectes s'han pogut datar i indiquen, amb precisió, que la necròpolis funcionà bàsicament durant el s. VI, i potser també uns pocs anys del s. V (finals) i VII (començament). Així, doncs, ens situen en un dels moments de major segregació i tensió entre les dues cultures. Aquesta necròpolis és excepcional, ja que és l'única d'aquestes dimensions i característiques trobada a la *Tarraconense* mediterrània. En total —i sembla que no s'esgotava en l'àrea excavada sinó que continuava cap al sud— estava formada per 58 tombes distribuïdes de la següent manera: 24 fosses simples (a vegades amb alguna pedra o fragment de *tegula* al perfil) ; 6 fosses preparades (amb lloses de tapadora o amb els extrems delimitats amb *tegulae* clavades verticalment); 10 caixa de pedres senzilles (algunes amb fragments de *tegulae* i coberta) 16 en caixa de pedra sofisticades (la majoria amb coberta i solera de lloses); 1 tomba de *tegulae* de secció rectangular; 1 sarcòfag de pedra llis. A partir de la planta del jaciment i de les fotografies disponibles, s'observa un clar predomini de les formes rectangulars, excepte per les fosses simples, més indefinides. És un cementiri molt ordenat, amb les tombes formant fileres i ben separades les unes de les altres (a no menys de 50 cm i sovint a més d'un metre). Totes estaven orientades en direcció est-oest. Les que conservaven l'esquelet (49), eren totes individuals. Els difunts sempre eren disposats en decúbit supí, excepte un cas, una caixa de pedres molt estreta, en que estava col·locat en decúbit lateral dret. Segons els tipus de tomba, es diferencien dues zones: l'oest (on predominen les fosses simples i els enterraments amb aixovar) i l'est (on predominen les caixes de lloses i no solen tenir aixovar o restes metàl·liques d'indumentària). Aquesta distribució no sembla respondre a diferències econòmiques o culturals en el si de la comunitat, sinó que més aviat és el resultat de canvis al llarg del temps en la forma d'obrar les tombes. Així, inicialment, dominarien les fosses simples, i a la llarga, s'acabarien generalitzant les tombes en caixa de pedres. Una pregunta important a fer-nos és l'hàbitat amb el qual cal relacionar aquesta comunitat. Una primera opció és que la vil·la —en bona part encara per excavar— no s'abandonés al s. V, sinó que passés a

ser ocupada i explotada per la comunitat visigoda. De fet, el cementiri visigot és una continuació, pel sud-est, de l'antiga necròpolis romana de la vil·la, datada entre els s. II i V dC. Una altra opció és relacionar-la amb la fortalesa visigoda que sabem que hi havia a la veïna muntanya de Sant Julià de Ramis (*infra*). De manera que els terrenys de la vil·la formessin part del territori administrat pel *castellum*. També podrien ser habitants de la mateixa *Gerunda*, on necessàriament hi havia de romandre una elit visigoda que la governés. El que sí sembla fora de dubte, és que cal relacionar la necròpolis i la seva comunitat amb el pas de la Via Augusta per aquest indret estratègic. De fet, l'element aglutinador del cementiri no sembla pas que fos una església o tomba monumental (de moment desconeguda) sinó la mateixa Via o un ramal que unís aquesta amb la vil·la.

Sant Julià de Ramis (Gironès)

La muntanya de Sant Julià de Ramis té una llarga història⁸⁰. En ella s'hi han assentat: ibers, romans i visigots. L'indret realment s'ho mereix. Des d'allà es controlava perfectament el pas de la Via Augusta i el congost del riu Ter, que comunica el Baix Empordà amb Girona. Aquesta posició dominant explica que els assentaments que ha acollit tinguin un marcat caràcter militar. Així, a mitjans s. IV, s'hi construeix un *castellum* romà que, a l'entorn de l'any 500, els visigots reforcen i fan seu. La guarnició que hi habitava va dotar-se d'una església que s'ha pogut documentar a sota de l'actual, romànica. Per les dimensions i la ubicació de l'edifici, no sembla pas que aquest nasqués com a *memoria*, com hem vist que sol passar, sinó que ja d'entrada fou bastit per acollir les celebracions litúrgiques d'una comunitat. Així, no serviria només als soldats sinó també a tota la població que habitava a la vora. La planta de l'edifici, conservada a trossos, insinua una superfície útil considerable (uns 75m²) pavimentada amb *signinum*. S'ha datat en ple s. VII.

⁸⁰ Aicart, Nolla i Palahí, 2008, 179-192

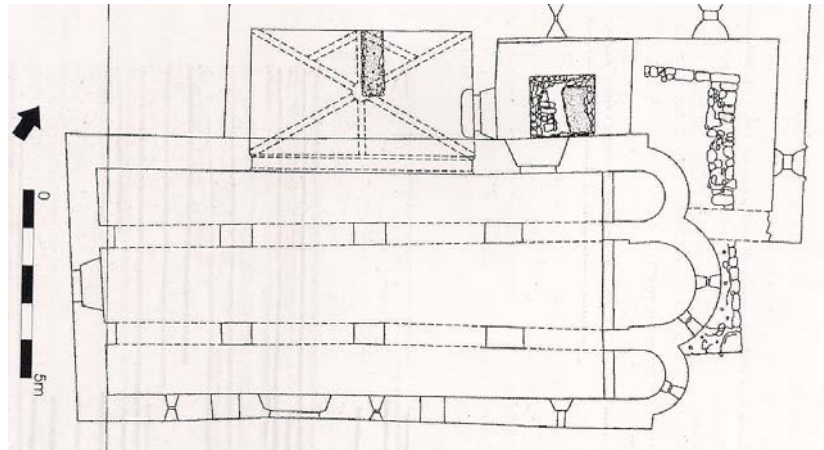

Fig. 12 Planta de l'església dels Sants Metges (Sant Julià de Ramis). Observar la capçalera de l'església visigoda, al nord-est de l'actual. Aicart, Nolla i Palahí, 2008

Són molt interessants els grans carreus de pedra sorrenca decorats que s'han recuperat a les excavacions, i algun altre que es va integrar a la fàbrica del temple actual. La decoració, amb motius geomètrics i vegetals, és clarament visigoda, amb gust per les formes corbes i sinuoses. Aquestes peces decorades podien haver ocupat llocs estratègics del temple, com les cantonades, o bé formar una o varies faixes que resseguirien tot el perímetre. Aquestes peces molt probablement estan fetes a partir de carreus procedents d'un temple baixrepublicà que se sap que va existir en aquest indret. Però només s'aprofiten els materials de l'antic temple, i no els seus fonaments ni la ubicació. Això ens fa sospitar que no estem pas davant d'un intent de simbolitzar el triomf del cristianisme sobre la vella religió, sinó que es tracta d'un mer oportunisme constructiu que permetia dotar al nou temple d'uns paraments més que dignes, i fàcils de treballar pels escultors.

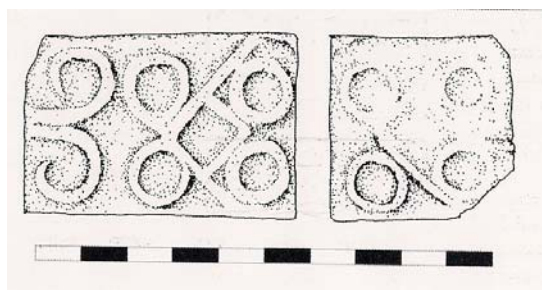

Fig. 13 Il·lustració d'un carreu amb decoració visigoda aprofitat en el parament extern de l'església actual de Sant Julià de Ramis. Aicart, Nolla i Palahí, 2008, p. 186

També s'ha trobat una pica baptismal —obrada en un fragment d'arquitrau o cornisa del temple baixrepublicà— indicada pel Baptisme per aspersion, si bé també s'hi podia arribar a submergir un infant acabat de néixer. A l'àrea del *castellum* (a uns 250m cap a ponent), abocada en un estrat de reompliment, fou trobada una bonica gerreta litúrgica que deu provenir d'aquest temple. S'ha datat al s. VII, està decorada, i conté una inscripció votiva (*supra*. Fonts escrites).

Fig. 14 Gerreta litúrgica del s. VII procedent del *castellum* de Sant Julià de Ramis. Aicart, Nolla i Palahí, 2008, p. 191

Pel que fa als enterraments, es van localitzar 7 tombes que puguem considerar tardoantigues: 6 en caixa de pedres i una, amb forma de banyera, excavada a la roca. Una de les de caixa, de bona qualitat, es trobava a dins de la nau, però sembla que hi fou afegida després de la construcció del temple i, per tant, no estaria relacionada amb la seva gènesi. Totes estaven ben orientades.

A més del *castellum* i l'església visigodes, al terme municipal de Sant Julià de Ramis, s'hi ha descobert una important necròpolis de l'antiguitat tardana, a l'àrea anomenada de les Goges⁸¹. Es troba en un antic replà —avui desaparegut per la construcció de la xarxa viària actual, les obres de la qual motivaren la seva excavació, l'any 1991— situat a la riba oest del Ter i a tocar del pas de la Via Augusta per l'anomenat Congost de la Costa Roja.

⁸¹ Agustí, Burch i Merino, 1995

Està (o estava) formada per 205 tombes, la majoria excavades a la roca del subsòl i algunes a l'argila que a voltes la cobreix. Els enterraments estaven distribuïts de la següent manera: 133 en fossa simple (de diferents formes: rectangular, de banyera, amb els angles arrodonits... Una era doble); 34 en fossa amb coberta (conservada o a voltes intuïda a partir dels encaixos), eren de diverses formes (banyera, rectangulars, amb els angles arrodonits); 4 en caixa de pedres senzilla; 1 en caixa de pedres sofisticada (recoberta interior i exteriorment amb lloses de sorrenca treballades, de planta trapezoïdal amb els angles arrodonits); 33 indeterminades per mala conservació. Totes les tombes estan orientades en direcció est-oest, amb la capçalera mirant a llevant, amb petites variacions d'uns quants graus entre unes i altres, que poden deure's al fet que amb el pas de les estacions oscil·la el punt exacte per on surt i es pon el Sol cada dia. Es disposen de forma ordenada: formant fileres, ben separades les unes de les altres —sovint més d'un metre. Els cossos sempre eren col·locats en decúbit supí, amb els braços paral·lels al cos, sobre els coxals, creuats sobre el pubis, i, en poques ocasions, creuats sobre el pit. Només en dos ocasions hi ha reutilització (així, tindriem en realitat 207 enterraments). Pràcticament hi ha individus de totes les edats i sexes. Únicament no s'hi van documentar nadons morts amb menys d'un any de vida, ja fos perquè no s'han conservat les seves restes, o bé perquè s'enterraven a part.

Fig. 15 Planta de la necròpolis tardoantiga de les Goges (Sant Julià de Ramis). Agustí, Burch i Merino, 1995

Els aixovars recuperats són molt pobres: dos anells, un collaret fet amb denes de pasta de vidre, alguns fragments de vidre (en una mateixa tomba) que podrien formar part d'un ungüentari, i dues monedes (una d'or) del rei visigot *Chindasvintus* (642-653). Malgrat ser molt pocs, aquests objectes, juntament amb altres evidències (tipologia de les tombes, organització del cementiri, datacions per C-14), permeten fixar el *terminus ante quem* del jaciment a finals del s. VI – principis del s. VII. L'abandonament —més imprecís— s'ha datat a principis del s. IX, per la presència, en una zona perifèrica, d'una única tomba de perfil antropomorf. Així, doncs, és possible que algunes de les tombes descrites aquí no pertanyin estrictament al que anomenem antiguitat tardana. Tanmateix, sembla que la majoria pertany a ple s. VII. Evidentment, cal relacionar aquesta necròpolis amb algun hàbitat proper. L'indret, a la vora del Ter i de la plana, sembla adequat per instal·lar-hi un establiment agrícola de caire autosuficient. Probablement depenia jurídicament del *castellum* i, en últim terme, de *Gerunda*. Hi ha una coincidència que cal comentar. La necròpolis visigoda del Pla de l'Horta (*supra*) s'abandona, com a molt tard, a principis del s. VII, just quan aquesta comença a funcionar. Així, doncs, aquesta necròpolis potser és resultat del desplaçament, una mica més al nord, de l'antic nucli got. En contra d'aquesta hipòtesi hi ha la manca, a dins les tombes, d'objectes d'indumentària típicament visigots —com les sivelles i les plaques de cinturó amb decoració liriforme típiques del s. VII. O potser, aquest fet es degui a que, d'acord amb els nous temps, la minoria visigoda es va fusionar amb la població indígena, diluint-se així la seva identitat. De moment, només són especulacions. El que sí que està clar és que, com també sembla que passava al Pla de l'Horta, aquesta necròpolis s'organitza a l'entorn d'un camí (la Via Augusta) i no al voltant d'una església.

*Caldes de Malavella*⁸² (La Selva)

En època romana, Caldes fou un important nucli de població. Ho sabem per les restes d'aquesta època que s'hi han trobat (sobretot unes termes) i per una inscripció funerària que ens diu que la vila tenia l'estatut jurídic de *municipium*. L'èxit del lloc probablement es deu a dos factors: posseir fonts d'aigües termals i medicinals, i trobar-se als peus de la

⁸² Merino i Agustí, 1990

Via Augusta. De fet, es creu (supra, *fonts escrites*) que en l'espai que avui ocupa la població, o una mica més cap a l'oest, s'hi ubicà una *mansio*; l'anomenada *Aquis Voconis*. El descobriment accidental d'una necròpolis paleocristiana als anys 80, ens demostra que l'indret seguí ocupat durant la tardoantiguitat, encara que no sabem amb quina intensitat. S'hi van localitzar 56 tombes. Algunes, en ser reutilitzades, eren ocupades per més d'un individu. En alguns sepulcres havien “desaparegut” les restes del difunt degut a l'acidesa del terreny. Estaven repartides així: 2 sarcòfags llisos (de pedra sorrenca, amb tapadora a dues aigües del mateix material i decorada amb sis acroteris; a aquests dos podem sumar-hi un tercer sarcòfag trobat en algun lloc indeterminat de Caldes el s. XIX); 1 de *tegulae* de secció triangular; 2 de *tegulae* de secció rectangular (en realitat no eren exclusivament de *tegulae* sinó que també estaven fetes amb rajols i bipedals⁸³; una d'elles contenia les despulles de 3 individus). 6 en caixa de pedres sofisticades (amb dos casos d'inhumació doble); 9 en caixa de pedres senzilla (també utilitzaven fragments de rajol o teula) i 35 en fossa senzilla (una de les fosses era en realitat una ossera: un forat rectangular, d'aproximadament 1m × 30 cm, que contenia, barrejats, els óssos de tres individus diferents; en tres ocasions, les fosses contenien les restes de dos individus, per reutilització de la tomba). No es va recuperar aixovar, només alguns fragments metàl·lics i de vidre. D'aquests últims, 8 eren vores (potser ungüentaris?). Els difunts eren col·locats en decúbit supí, amb els braços paral·lels al cos o creuats sobre el pit. Hi ha individus de totes les edats i sexes. La majoria d'individus (44) estaven orientats en sentit SW (cap) – NE (peus). 7 estaven orientats de diferent manera (SE–NW o NW– SE), i de 8 no s'ha pogut determinar. Les tombes que no contenien esquelet, seguien l'orientació majoritària. Veiem, doncs, que la majoria de tombes es desvien una mica de l'orientació canònica, segons la qual el cap del difunt ha d'estar mirant cap a llevant. Aquesta desviació s'ha d'atribuir a la preexistència d'uns murs que condicionen la disposició de les tombes i que en ocasions s'aprofiten per recolzar-les. El cementiri s'ha datat, de forma imprecisa, entre el s. IV i VII dC.

⁸³ Rajol quadrat de grans dimensions de tradició romana, feia uns 60 cm de costat.

Porqueres (Pla de l'Estany)⁸⁴

Al cim d'una elevació que domina l'estany de Banyoles, molt a prop de l'actual església de Porqueres, s'hi troben les ruïnes de l'església més notable de totes les que analitzem en aquest treball, almenys en planta. L'explicació està en que, a diferència d'Empúries i Girona, on ben segur que també hi van existir esglésies tardoantigues d'entitat, aquí, potser per una major disponibilitat d'espai, a l'Edat Mitjana es va decidir construir una nova església romànica en un nou indret, sense sepultar l'església vella. Però la tradició edilícia i religiosa del lloc, ja venia de lluny. Així, sabem que, a cavall dels segles I abans i després de Crist, s'hi bastí un temple romà probablement dedicat a alguna divinitat relacionada amb l'aigua, per la presència de l'estany, important font de recursos i principal atractiu de l'indret. Un mur relacionat amb aquest temple i vàries bases de columna i capitells, foren aprofitats en l'església que tot seguit descriurem. La planta de la **primera fase** de l'església és la d'una autèntica basílica paleocristiana: planta rectangular, 3 naus separades per 5 columnes (10 en total), la nau central dues vegades més ampla (i cal suposar també més alta) que les dues laterals, absis quadrangular perfectament centrat al costat curt de llevant. La superfície útil, sense contar l'absis, és extraordinària: 220m². El que es conserva de les parets ens indica que aquestes eren de qualitat, obrades amb pedra i morter. El gruix dels murs (0,7m) indica una coberta a dues aigües feta amb bigues de fusta. El paviment era d'*opus signinum*, a la mateixa cota arreu, també a la capçalera. No és resultat d'ampliacions i reformes successives, com hem vist que sol passar, sinó que es basteix d'una sola atacada. Així, totes les mesures de l'edifici (amplada i llargada de les naus — juntes i per separat—, dimensions de l'absis...) són proporcionals a una mateixa unitat de mesura de 0,32m, segurament una adaptació del peu bizantí (0,318m). Tot això ens indica que estem davant d'un edifici molt ben planificat i, potser, de generació no gaire espontània. A diferència del que dèiem per Sant Julià de Ramis, a qui sí que sembla haver-hi una voluntat expressa i poderosa per cristianitzar un lloc sagrat pagà.

⁸⁴ Aicart, Nolla i Palahí, 2008, p. 193-201

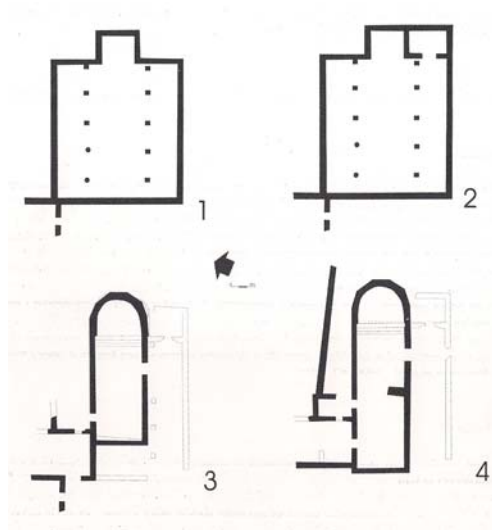

Fig. 16 Fases constructives de l'església vella de Porqueres. Aicart, Nolla i Palahí, 2008, p. 198

Més endavant (**fase 2**), s'afegeix a l'extrem oriental de la nau meridional una habitació de dimensions idèntiques a l'absis. En haver-s'hi trobat una tomba, es pensa que és una cambra funerària. Aquestes dues primeres fases s'han datat a finals del s. V o inicis del VI. En una **tercera fase**, l'església experimenta una gran transformació. Es passa a un edifici d'una sola nau i més curta que les anteriors, reduint així considerablement l'espai disponible pels fidels. En canvi, s'augmenta notablement la superfície de l'absis, de la mateixa amplada que la nau, i interiorment amb forma de U i heptagonal per l'exterior. El número 7 no sembla fruit de l'atzar, donat el simbolisme que, com el 8, entranya en la tradició judeocristiana. El 7 és sinònim de perfecció o plenitud. Un parell d'exemples: la Creació durà set dies (Gènesi 2, 1-3); quan Pere li pregunta a Jesús quantes vegades cal perdonar les ofenses dels germans, Aquest li contesta: "no et dic fins a set vegades, sinó fins a setanta vegades set" (Mateu 18, 21-22). En aquesta fase, el paviment és el mateix que l'anterior, excepte el de l'absis, que s'alça respecte la nau (0,22m). Dóna la sensació que amb aquesta gran reforma es cercava un espai més en concordança amb la mida real de la població que vivia a la rodalia de l'estany, i dissenyat de manera que centrés, encara més, la mirada dels fidels cap a l'absis. La quarta i última fase, ja preromànica, va significar una prolongació de la nau cap a ponent.

També s'hi ha documentat un important cementiri tardoantic. De fet, tot indica que primer sorgeix el cementiri, a l'entorn de l'antic temple pagà, i, després, es construeix l'església entorn de la qual passen a distribuir-se les tombes des d'aleshores. Es tracta de 65 inhumacions distribuïdes de la següent manera: 2 sarcòfags monolítics de pedra sorrenca; 2 tombes de *tegulae* de secció quadrangular; 19 de *tegulae* de secció triangular; 36 en caixa de pedres; 2 en fossa simple; 1 enterrament infantil en àmfora; 3 indeterminades. Un 86% estaven orientades. Els morts eren enterrats amortallats, sense ofrenes, en decúbit supí, i amb els braços paral·lels al cos o amb les mans creuades sobre el pubis.

*Sant Aniol de Finestres (La Garrotxa)*⁸⁵

Aquest indret es troba a la part alta de la vall del riu Llémena, afluent del Ter. A través d'aquesta vall es comunica amb Girona, a una 30 km de distància. Malgrat estar força allunyat del centre urbà, ja en època romana s'hi va construir un petit temple de tradició itàlica, se suposa que dedicat a alguna divinitat relacionada amb l'aigua, abundant i de qualitat en aquella zona. Un cas semblant, doncs, al de Porqueres, que acabem de veure. D'aquest edifici romà se'n conserva el paviment, d'*opus signinum* amb teselles blanques i negres incrustades. Amb la cristianització del territori sabem que fou reconvertit en església, almenys des del 922, quan en tenim la primera referència textual. D'aquesta antiga església —sepultada per una altra de romànica del s. XI— se n'ha trobat part de l'absis, de datació imprecisa, de mig punt, allargassat, que va continuar fent servir l'antic paviment. Amb això, no podem pas afirmar que en època tardoantiga aquí ja hi havia una església, però és molt probable que sí, donat l'elevat valor simbòlic que implica la cristianització d'un antic lloc de culte pagà.

Troballes disperses

A diferents indrets del nord-est de Catalunya, sense que puguin associar-se amb cap església o necròpolis paleocristiana concretes, s'han recuperat objectes d'època tardoantiga amb un probable ús litúrgic. D'una banda, tenim alguns objectes fets amb bronze⁸⁶: un encenser trobat a Lledó (Alt Empordà), datat al s. VI i procedent del nord d'Àfrica; i el

⁸⁵ Aicart, Nolla i Palahí, 2008, p. 203-207

conjunt de gerrets i la pàtera recuperades al jaciment del Collet de Sant Antoni (Calonge), datades al s. VII i procedents del nord d'Itàlia, tot imitant models coptes; també hi podríem afegir les mencionades gerretes trobades al castell de Puig Rom (Roses, *supra*) i a Sant Julià de Ramis (*supra*). D'altra banda, a Ullastret s'hi han trobat dues *mensae* paleocristianes (una de rectangular i una altra, excepcional, circular) que cal posar en relació amb la capella del castell carolingi que s'aixecà al cim del puig⁸⁷.

Els Clots de Sant Julià (Forallac, Baix Empordà)

Acabarem aquest capítol fent referència a una curiositat. Els Clots de Sant Julià són una pedrera de sorrenca situada als peus mateix del vell camí que unia Empúries i la plana del Baix Empordà amb Girona. Es creu que totes les peces de l'Empúries romana obrades en pedra sorrenca procedeixen, en brut o ja treballades, d'aquesta cantera. El mateix origen tindrien els sarcòfags llisos de pedra local del cementiri neapolità. En aquest indret hi ha una cavitat arrodonida excavada a la roca que —tal com indica el rètol que explica el jaciment als visitants— es creu que podria tractar-se d'un temple o oratori paleocristià. Aquesta hipòtesi es basa en l'antiguitat del lloc i en l'existència d'una creu gravada a la roca. És la representació del Calvari: una creu al cim d'un semicercle. Nosaltres hem observat el mateix motiu gravat als murs del temple visigot de Quintanilla de las Viñas (Burgos). Certament, el gravat fou realitzat clarament després de la construcció de l'església, i, per tant, pot ser de qualsevol època. Tanmateix, el fet que aparegui en dos indrets tan allunyats i tan antics, és sospitos. De moment, però, només és una anècdota.

⁸⁶ AA. VV, 1999

⁸⁷ Aicart, Nolla i Palahí, 2008, p. 245-249

Fig. 17 Capella dels Clots de Sant Julià (Forallac) i detall de la creu

Fig. 18 Creus gravades al parament de l'església visigoda de Quintanilla de las Viñas (Burgos)

CONCLUSIONS

Fins aquí hem recollit i descrit breument totes les evidències que coneixem, escrites i materials, que, d'una manera o altra, guarden relació amb la implantació del cristianisme al nord-est de Catalunya durant la tardoantiguitat. Anem ara a analitzar-les conjuntament i veure si ens permeten fer algunes consideracions generals. Moltes o totes de les idees que exposarem aquí, ja les hem dit de forma més o menys clara al llarg del treball. Tanmateix, ara és el moment de posar-les totes juntes.

1. L'hàbitat

Les dues ciutats més importants de la nostra àrea d'estudi són Girona i Empúries. Durant la tardoantiguitat, aquests nuclis experimenten reformes importants: reforç i monumentalització de les defenses, reducció de la superfície urbana i proliferació de suburbis (almenys a Empúries), cristianització de la ciutat (conjunt episcopal, esglésies)... En canvi, ciutats que antigament havien sigut importants (com Roses i Caldes de Malavella) passen a un segon terme. En aquest sentit, és especialment significatiu que no apareguin en cap acta conciliar. Pel que fa al camp, s'observa que antigues vil·les romanes (Pla de l'Horta, Bell-lloc del Pla, Vilauba) que havien experimentat un gran desenvolupament durant el Baix Imperi, en època visigoda s'abandonen o queden reduïdes a la mínima expressió. Sembla que tota la població que abans concentraven les vil·les, es distribueix ara en petits assentaments rurals de caire autosuficient, amb poques i modestes estances. El poblat del Serradar o les dependències documentades al C/ Puig i Cadafalch de l'Escala, en són un bon exemple. D'altra banda, també creixen els nuclis mitjans, els *vicus*, com el de Roses, on s'hi construeixen nous habitatges i zones productives. També es construeixen alguns enclavaments militars. És el cas dels castells de Sant Julià de Ramis i del Puig Rom (Roses). Ambdós estan col·locats en punts estratègics i testimonien la inseguretat i les dificultats de l'època. A part de la seva funció militar, també foren punts de referència i, fins i tot, d'hàbitat per la població de la zona.

2. Els edificis de culte

El principal testimoni que tenim sobre la cristianització de la societat tardoantiga, són les seves esglésies. Al centre de les ciutats rarament se'n conserven les restes —cal suposar que degut a l'alta densitat d'ocupació— i sovint només en tenim indicis i peces arquitectòniques descontextualitzades. Una excepció la constitueix l'església de Sant Feliu, a Girona, on darrerament s'han descobert restes de l'església d'època visigoda. Probablement el mateix edifici que va trepitjar el rei Recared quan va venir a visitar la tomba del màrtir Feliu, a finals del s. VI.

En canvi, fora de les ciutats, sí que s'han documentat forces esglésies tardoantigues. Nosaltres en distingim dos tipus. D'una banda, hi ha aquelles que semblen néixer ja amb una clara vocació comunitària. Aquest seria el cas de la basílica de Porqueres i de la capella del *castellum* de Sant Julià de Ramis. Ambdues es caracteritzen per tenir, ja d'inici, una superfície útil notable (220 i 75 m², respectivament) on s'hi pogués reunir força gent amb comoditat. En canvi, la resta parteixen d'un petit edifici, d'ús restringit, que s'hauria anat ampliant de forma successiva per acabar donant lloc a una autèntica església. Sovint, aquests primers edificis privats s'interpreten com a mausoleus o *memoriae*. La presència d'una o dues tombes en un lloc privilegiat o en el mateix absis —tal com passa, per exemple, a la basílica de la Neàpolis d'Empúries, a l'església de Santa Cristina, i a la ciutadella de Roses— així ho indica. Uns anys enrera, els historiadors tendien a anomenar-los *martyrium*. Tanmateix, el martiri és un fet excepcional i, de moment, avui només sembla incontrovertible que ni va haver un a Girona, dedicat al màrtir Feliu. Així, doncs, per prudència, és millor considerar-los la *cella memoriae* d'algun personatge il·lustre i, potser, sant. De fet, no serien res més que la continuació de l'antic costum dels grans propietaris romans, d'enterrar-se dins la seva propietat de forma visible, per tal de ser recordats (un bon exemple és el mausoleu pagà de tipus turriforme anomenat la Torratxa, a Vilablareix). Però en un context plenament cristià, la necessitat d'un indret on du a terme les celebracions litúrgiques i rebre els sagraments, va provocar que aquests edificis, probablement aixecats també per personatges cristians (tal com indica l'orientació est-oest de les tombes i la planta octogonal d'algun d'ells), acabessin esdevenint autèntiques esglésies. El coneixement de tot aquest procés ha servit per interpretar com va tenir lloc la cristianització del

camp. La tesi més acceptada és aquella que proposa, simplificant-ho, dues etapes. En la primera (S. IV-V), la nova religió estaria restringida a l'aristocràcia rural. Aquests petits grups es reunien en cases particulars i, per això, l'arqueologia pràcticament no detecta esglésies aixecades en aquest període. Sí que es van construir, en canvi, forces mausoleus. Al llarg dels segles VI i VII, quan la major part de la societat ja practicava la nova religió, aquestes *memoriae* van esdevenir esglésies.

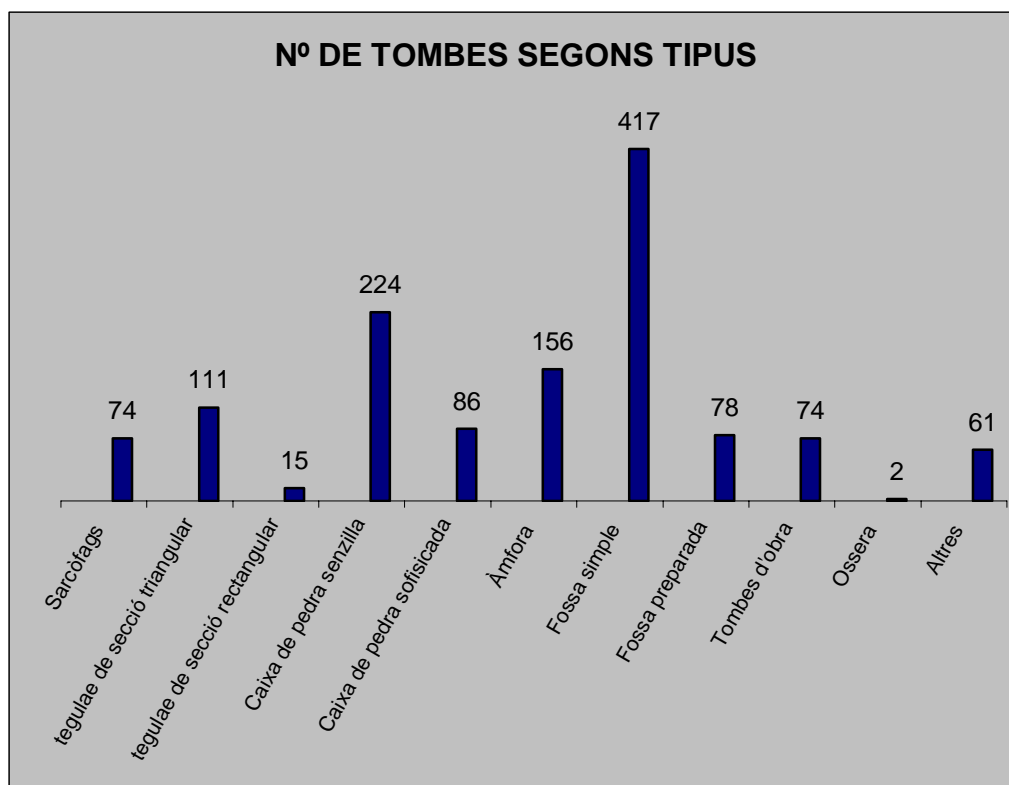
És interessant constatar el valor simbòlic de l'arquitectura paleocristiana. Algunes de les esglésies que hem vist sembla que sorgeixen amb la clara voluntat de substituir un antic lloc de culte pagà. Aquest és el cas de Porqueres i de Sant Aniol de Finestres. Així mateix, totes les esglésies tenen, com les actuals, l'absis en el costat de llevant. D'aquesta manera s'aconsegueix que, durant la celebració, els fidels mirin cap a l'est, per on ha de venir Jesucrist el dia del Judici Final. També es fa al·lusió a través de l'arquitectura als nombres 7 i 8. El primer, representat en l'absis de la tercera fase de l'església de Porqueres, és sinònim de plenitud i perfecció. El segon, representat en els mausoleus de Sant Feliu i de Santa Magdalena, és sinònim de la voluntat de començar una nova vida en Crist.

En relació a la forma dels absis, s'observa un predomini de les formes rectangulars (Santa Magdalena, Santa Cristina, Sant Joan de Bellcaire, primeres fases de Porqueres) respecte les circulars (basílica de la Neàpolis i Roses). Potser es deu a influències nord-africanes. En canvi, la majoria de *mensa altaris* conservades (les d'Empúries i Roses) molt probablement procedeixen de Narbona, posant així de manifest les estretes relacions del nostre territori amb els dominis visigots de l'altra banda del Pirineu (la Septimània).

Quan una església es reforma completament i s'enderroquen les estructures precedents, la majoria de vegades l'església nova es torna a aixecar allà mateix i s'intenta lligar d'alguna manera, sovint aprofitant els fonaments, l'una amb l'altra. Possiblement és oportunisme constructiu i, a la vegada, voluntat de continuïtat. Ho podem observar a l'església de Sant Joan de Bellcaire, a la de la ciutadella de Roses, o a la dels Sants Metges, a Sant Julià de Ramis.

3. El món dels morts

En primer lloc, intentarem fer una mica de síntesi de totes les dades que hem recollit sobre els cementiris. A l'hora de classificar les tombes, bàsicament seguim els mateixos criteris que els de Nolla i Sagrera en el seu estudi sobre el cementiri neapolità (únicament obviem alguns dels subgrups que ells fan), i hem aplicat els mateixos criteris a les classificacions que fan els autors de la resta de treballs que hem consultat. Així, ens és possible unificar totes les dades recollides en el treball. Som conscients que, en fer-ho, estem barrejant necròpolis d'èpoques, cultures i llocs diferents. Tanmateix, això ens permet obtenir una visió de conjunt del món funerari tardoantic. En total hem comptabilitzat 1298 tombes. Estaven repartides de la següent manera:

Pel que fa a les característiques i cronologia de cada tipus de tomba, podeu consultar l'apartat sobre el cementiri neapolità d'Empúries. Però fem-ne aquí algunes consideracions generals.

Queda ben clar que la tomba majoritària (amb un 32%) és la fossa simple. És la modalitat més simple i barata, on s'hi devia enterrar la gent amb menys recursos. Sembla que el mort reposava directament sobre la terra, ja que rarament es troben claus que indiquin que era enterrat dins d'una caixa de fusta. A l'altre extrem, en quan a luxe, hi trobem els sarcòfags (6%). D'aquests, només 11 eren esculpturats (els 8 de Sant Feliu, els 2 d'Empúries, i el fragment de Sant Joan Sescloses). La resta (llisos, de planta rectangular o trapezoïdal, i amb coberta a doble vessant i 4 o 6 acroteris) no són res més que una versió simplificada i abaratida dels primers. Tan uns com els altres són la representació d'una casa, la "casa eterna", el lloc on reposarà el difunt per sempre més. Si tenim en compte que és un tipus de sepultura luxós, d'importació, i propi de l'alta societat, s'utilitzà amb una freqüència notable al nord-est de Catalunya. Aquesta moda d'enterrament sembla que procedeix del sud de França, on també s'ha documentat a bastament. Si a això hi sumem que la majoria de sarcòfags llisos trobats a la Neàpolis foren obrats a Narbona, tenim una bona prova de les influències que exercí el sud de França sobre la gènesi del nostre cristianisme. Malgrat la seva monotonia, en els sarcòfags també s'hi observa el pas del temps. Així, els de planta trapezoïdal i coberta amb quatre acroteris són més moderns que els de planta rectangular amb 6 acroteris.

Els enterraments amb *tegulae* són característics de la tardoantiguitat. Possiblement perquè amb la introducció de la teula àrab a l'Edat Mitjana, desapareix el material amb que estan fetes. Les de secció rectangular són minoritàries (1%), i són pròpies d'una cronologia alta (s. IV i V). De les de secció triangular n'hi ha moltes variants; des de la més completa (amb solera, quatre o tres *tegulae* per banda, dos tapant els extrems, i amb ímbrices a la cresta lligats amb morter) a la més senzilla. Els recursos de la família del difunt i els materials que es tenien a mà devia determinar el resultat. Sovint, pel que hem apreciat a les fotografies, s'utilitzen teules trencades o escrustonades pels enterraments. Una mostra de l'austeritat que caracteritza els enterraments de tradició romana i cristiana. Els d'àmfora són indicatius d'una cronologia alta i solien utilitzar-se per enterrar-hi infants. L'extrem o extrems que quedaven oberts es solien tapar amb alguna pedra o rajol.

Les caixes de pedres també són pròpies de la tardoantiguitat, però perduren durant l'Edat Mitjana i, a vegades, per si soles són difícils de datar. Tanmateix, en aquest tipus de tom-

ba, com en la resta, s'observa una tendència, amb el pas dels segles cap a les formes arrodonides, adaptant la *forma* a la silueta del difunt. Aquesta tendència culminarà en època altmedieval amb les tombes antropomorfes.

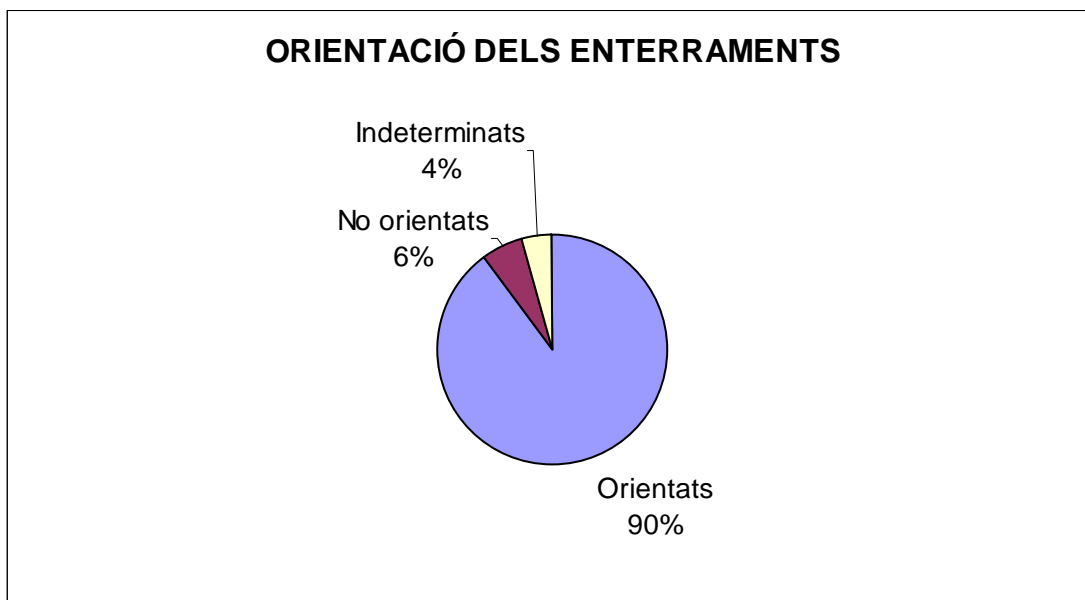
El grup *altres* és un calaix de sastre. D'una banda hi ha les tombes que no s'han pogut determinar i, de l'altra, aquelles amb una freqüència molt baixa, a vegades amb un únic exemplar: les tombes d'*imbrices*, les de secció triangular fetes amb lloses de pissarra, els enterraments en sitja, les tombes mixtes d'àmfora i altres elements, i els taüts de fusta.

Una de les característiques del món funerari tardoantic és la seva austeritat. Quasi mai es recupera aixovar de les tombes. Els morts són enterrats pràcticament sempre nus i amortallats, en decúbit supí i amb els braços paral·lels al cos o amb les mans creuades sobre el pubis. Només, en certes ocasions, s'hi troben restes de flascons de vidre. Poden ser ungüentaris o contenidors d'aigua beneïda per acompanyar el difunt en el trànsit. Alguna vegada (com a Roses) s'han trobat fitxes de joc. Pot ser algun record del difunt o bé tractar-se d'algun ritual pagà. En alguns enterraments en sarcòfag (a Roses i al Mercadal) s'hi van trobar uns quants cranis (entre quatre i set) que acompanyaven l'esquelet complet d'un altre individu. En ser un sepulcre preuat, potser es tracta dels cranis de persones properes al difunt que amb anterioritat havien ocupat la mateixa tomba i de les quals se'n va conservar el crani per respecte. Un cas apart són els enterraments visigots. En aquests sí que se sol recuperar aixovar (sivelles, monedes, ganivets, anells...), ja que els difunts eren enterrats vestits i, a vegades, amb algun objecte personal. Aquest comportament s'ha documentat molt bé a la necròpolis del Pla de l'Horta. Aquest jaciment és una de les poques proves materials que tenim a casa nostra de la segregació entre visigots i hispano-romans, entre arrians i catòlics.

Un fet a destacar és l'anomenada *tumulatio ad sanctos*. És a dir, la voluntat d'enterrar-se a la vora d'una persona santa, o també a la vora de l'altar, per gaudir de la seva intercessió a l'hora del Judici. Podem veure-hi aquí un contrast entre la concepció pagana de la mort (que portava a la gent a enterrar-se a la vora dels camins per ser recordats pels vianants i reviure d'alguna manera) i la cristiana. Queda clar que en aquesta última, el més important de cara a la vida eterna no és què pensaran els altres de nosaltres, sinó què pensarà Déu de

nosaltres! Per això, amb tal d'enterrar-se a la vora d'un sant, si feia falta es sepultaven les tombes sota l'anonimat d'un potent paviment d'*opus signinum*, per poder-n'hi col·locar de noves a sobre (com hem vist que passava en alguna de les *areae* de la Neàpolis). Així, doncs, en el món cristià els cementiris s'organitzen al voltant d'esglésies, amb els sepulcres més luxosos a la zona immediata i la resta a la perifèria. Sembla que a casa nostra van tenir força èxit les exhortacions de Roma de prohibir d'enterrar-se a dins les esglésies, ja que no són masses els que s'hi ha documentat. En això els infants rebien un tractament especial, ja que la majoria d'enterraments trobats dins la basílica de la Neàpolis eren d'infants (5 de 9), i l'únic enterrament trobat a la nau de l'església vella de Santa Cristina també era el d'un infant.

Una altra característica del món funerari tardoantic, és l'orientació constant dels enterraments en direcció est-oest (en un 90% dels casos que hem estudiat), amb el cap del difunt a ponent, mirant cap a l'est. D'aquesta manera es buscava que els difunts presenciessin la fi del món, la segona vinguda de Crist per instaurar la Jerusalem Celestial (Ap 21, 9-27), que tindrà lloc per l'Orient. Pels primers cristians, el judici final era una cosa imminent, i calia estar preparat.

Un dels sarcòfags trobats a l'església de Santa Margarida, a Empúries, era recobert amb una lauda musiva. En ella s'hi havia deixat constància, encara que a nosaltres no ens hagi arribat completa, del nom del difunt, els càrrecs que va ocupar, els anys que va viure... Està inspirada en models nord-africans, i testimonia la influència que va tenir el nord d'Àfrica en la formació del nostre cristianisme. Tanmateix, constitueix una excepció, ja que en la resta de tombes no s'hi ha observat cap làpida o inscripció que distingeix-hi o identifiqui el difunt. Únicament, en algunes tombes d'obra s'hi dibuixava, de forma poc acurada, un crismó o una creu. Tanmateix, les tombes havien de ser visibles d'alguna manera (potser amb creus de fusta que no s'han conservat), ja que són molt estranys els casos de superposició de tombes. De fet, els cementiris tardoantics es caracteritzen per ser molt ordenats, amb els enterraments disposats en fila i separats els uns dels altres, de manera que s'hi pogués circular. Així mateix, s'observen poques reutilitzacions d'antigues tombes. La majoria tenen lloc en tombes de qualitat, com els sarcòfags i les tombes d'obra, per aprofitar-les i potser també perquè tenien un caràcter familiar.

ANNEX

Taula 1: tipus de tomba per cadascun dels cementiris estudiats

Necrópolis	Núm tombes	Tipus de tomba																
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11						
Girona-Sant Felu	13	8		1														
Girona- Sant Nicolau	6											5					4	
Girona- Banys Arabs	3											3						1
Girona - Hotel Italiàns	20											15	5					
Girona - Sant Martí Sacosta	1		1															
Girona- Sta Susanna Mercadal	29	9	17	3														
Empúries-St. Martí	6										4	2						
Empúries-Neàpolis	489	30	42	1	93	39	48	159	31									19
Empúries-Robert	28		2				22	4										
Empúries-Estruc	83		20		5			34	19									2
Empúries-Sta Magdalena	41			1				19										20
Empúries-Sta Margarida	8	7				1												
Empúries-Castellet	28			2							21	4						1
Empúries-Llevant	18										11	7						
Empúries-Les Corts	3		1															2
Empúries-Origen Indeterminat	2		2															
Roses	43	6	2		8			8	5			2						11
Roses-Est	23							3			7							8
Figueres	4	4																
St. Joan Sescloses	1		1															
El Serradar	12				12													
Sta Cristina d'Aro	41		2		39													
St. Felu de Guixols	5		2		3													
Pia de l'Horta	58	1			10			16				24	6					
St. Julià de Ramis-Muntanya	7				5			1				1						
St. Julià de Ramis-Goges	205				4			1				133	34					33
Caldes de Malavella	56	3	1		9			6				34						1
Porqueres	65	2	19	2	36						1	2						3
TOTAL	1298	74	111	15	224	86	156	417	78	74	2	61						

1 Sarcòfags 2 <i>tegulae</i> de secció triangular 3 <i>tegulae</i> de secció rectangular 4 Caixa de pedra senzilla 5 Caixa de pedra sofisticada	6 Amfora 7 Fossa simple 8 Fossa preparada 9 Tombes d'obra 10 Osseira

Taula 2: Tipus d'orientació per cadascun dels cementiris estudiats

Necròpolis	Núm d'enterra- ments	Orientats E-O	Orientació diferent	Indeterminada
Girona-Sant Feliu	13	1	4	8
Girona-Sant Nicolau	6	5		1
Girona-Banys Àrabs	3	3		
Girona-Hotel Italians	20	20		
Girona-Sant Martí Sacosta	1			1
Girona-Sta Susanna Mercadal	29	22	6	1
Empúries-St. Martí	6	4	2	
Empúries-Neàpolis	490	467	8	15
Empúries-Robert	28	5	23	
Empúries-Estruc	86	74	11	1
Empúries-Sta Magdalena	41	40		1
Empúries-Sta Margarida	8	5		3
Empúries-Castellet	28	27	1	
Empúries-Llevant	18	12	2	4
Empúries-Les Corts	3	3		
Empúries-Orígen indeterminat	2			2
Roses	43	40		3
Roses-Est	23	18	3	2
Figueres	4			4
St. Joan Sescloses	1			1
El Serradar	12	12		
Sta Cristina d'Aro	41	41		
St. Feliu de Guíxols	5	3	2	
Pla de l'Horta	58	58		
St. Julià de Ramis-Muntanya	7	7		
St. Julià de Ramis-Goges	207	207		
Caldes de Malavella	59	44	7	8
Porqueres	66	57	9	
TOTAL⁸⁸	1308	1175	78	55

⁸⁸ El nombre total d'enterraments és lleugerament superior al total de tombes de la taula 1, ja que aquí sí que hem desglossat els casos d'inhumació múltiple o reutilització d'una mateixa tomba. Així, doncs, hem comptabilitzat 1298 tombes per 1308 enterraments.

BIBLIOGRAFIA

Agustí, Burch i Merino, 1995:

Bibiana Agustí, Josep Burch i Jordi Merino, *Excavacions d'urgència a Sant Julià de Ramis. Anys 1991-1993*. Centre d'Investigacions Arqueològiques, Girona, sèrie monogràfica, núm. 16, p. 109-124.

Aicart, Nolla i Palahí, 2008:

Francesc Aicart, Josep Maria Nolla i Lluís Palahí, *L'Església Vella de Santa Cristina d'Aro. Del monument antic a l'església medieval*, Girona.

Almagro i Palol, 1962:

Martín Almagro i Pere de Palol, "Los restos paleocristianos y altomedievales de Ampurias", *Revista de Gerona*, núm. 20, Girona, p. 27-41.

Amich, 2005:

Narcís M. Amich, "Els sarcòfags de Sant Feliu de Girona: "una pregària en pedra"", *Girona a l'abast*, VII-X (1997-2003), Bell-lloc del Pla, Girona, p. 269-283.

Amich, 2006:

Narcís Amich, *Les terres del nord-est de Catalunya a les fonts escrites d'època tardoantiga (segles IV-VII). Les seus episcopals de Girona i Empúries i el culte a Sant Feliu de Girona a l'antiguitat tardana*, Monografies de l'Institut d'Estudis Gironins, 19, Girona.

Amich i Nolla, 1992:

Narcís M. Amich i Josep Maria Nolla, *Girona goda i sarraïna (476-785)*, Quaderns d'Història de Girona, Girona.

Aquilué, 2008:

Xavier Aquilué, "Empúries en l'Antiguitat tardana. El pas del món antic al món medieval", *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, volum 39, Figueres, p. 101-113.

Aquilué *et al.*, 2004:

Xavier Aquilué *et al.*, “Les esglésies de Santa Margarida i Santa Magdalena”, *Setenes Jornades d’Arqueologia de les comarques de Girona. La Bisbal d’Empordà*, p. 274-295.

Aquilué i Nolla, en premsa:

Xavier Aquilué i Josep Maria Nolla, *Empúries a l’Antiguitat tardana. Estat de la qüestió*, Monografies Emporitanes 15.

AA. VV, 1999:

Diversos autors, *Del romà al romànic, Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona.

AA.VV, 2007:

Narcís Amich, Pere Castanyer, Joaquim Tremoleda, Josep Maria Nolla, Xavier Aquilué i Marta Santos, *El cristianisme a Empúries: dels orígens a l’església actual*, Girona.

Barroso y Marín, 2007:

Rafael Barroso Cabrera y Jorge Marín de Pablos, Regia sedes toletana. *El toledo visigodo a través de su escultura monumental*, Toledo.

Burch *et al.*, 2000:

Josep Burch, Josep Maria Nolla, Lluís Palahí, Jordi Sagrera, Marc Sureda, David Vivó, “La fundació de *Gerunda*. Dades noves sobre un procés complex de reorganització d’un territori”, *Empúries*, 52, Barcelona, 11-28.

Esteva, 1990:

Lluís Esteva Cruañas, “Bell-lloc d’Aro: Restauració de l’església (1959-1962) i excavacions efectuades (1982-1986)”, *Estudis del Baix Empordà*, vol. 9, Sant Feliu de Guíxols, p. 63-144.

Fuertes i Montalbán, 2007:

Maribel Fuertes i Carme Montalbán, “El Serradar: una necròpolis i un hàbitat de l’antiguitat tardana a Sant Pere Pescador”, *Annals de l’Institut d’Estudis Empordanesos*, Actes Congrès sobre el paisatge (vol. I), p. 291-299.

Keay, 1988:

Simon Keay, *Hispania Romana*, Sabadell.

Llinàs *et al.*, 1992:

J. Llinàs, S. Manzano, A. M. Puig i X. Rocas, “Noves aportacions al coneixement de les necròpolis emporitanes. I. Les troballes realitzades en l’excavació d’urgència a Sant Martí d’Empúries”, *Annals de l’Institut d’Estudis Empordanesos*, 25, Figueres, p. 351-381.

Llinàs *et al.*, 1994:

J. Llinàs, S. Manzano, A. M. Puig i X. Rocas, “Noves dades sobre el poblament d’època visigoda a Empúries: resultats de l’excavació d’urgència a Sant Martí”, *Annals de l’Institut d’Estudis Gironins*, XXXIII, Girona, p. 189-204.

Llinàs *et al.*, 2008:

Joan Llinàs, Anna Tarrés, Carme Montalbán, Josep Frigola, Jordi Merino i Bibiana Agustí, “Pla de l’Horta (Sarrià de Ter, Girona): una necròpolis con inhumaciones visigodas en la Tarraconense Oriental”, *Archivo Español de Arqueología*, núm 81, p. 289-304.

Merino i Agustí, 1990:

Jordi Merino i Bibiana Agustí, “La necròpolis paleocristiana de Sant Esteve, Caldes de Malavella, La Selva”, *Cypsela*, VIII, Girona, p. 219-238.

Nolla, 1993:

Josep Maria Nolla, “Ampurias en la Antigüedad tardía una nueva perspectiva”, *Archivo español de Arqueología*, 66, Madrid, p. 207.

Nolla, 1997:

Josep Maria Nolla, "Roses a l'antiguitat tardana. El cementiri de Santa Maria", *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, vol. 30, Figueres, p. 107-146.

Nolla, 2000:

Josep Maria Nolla, "Tombes i cementiris del sector nord-oriental d'Empúries", *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, vol. 33, Figueres, p. 11-20.

Nolla i Amich, 1996:

Josep Maria Nolla i Narcís Amich, "El cementiri de l'àrea de l'hospital militar de la ciutadella de Roses", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. 37, Girona.

Nolla *et al.* 2008:

Josep Maria Nolla *et al.*, *Del Fòrum a la plaça de la Catedral. Evolució historicourbanística del sector septentrional de la ciutat de Girona*. Reconstrucció cartogràfica 8, Girona.

Nolla i Sagera, 1995:

Josep Maria Nolla i Jordi Sagera, *Ciuitatis Impuritanae Coementeria. Les necròpolis tardanes de la Neàpolis*, Estudi General 15 (1995), Girona, 1996.

Nolla i Sureda, 1999:

Josep Maria Nolla i Marc Sureda, "El món funerari antic, tardoantic i altomedieval a la ciutat de Girona. Un estat de la qüestió", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. XL, Girona.

Oliva, 1973:

Miquel oliva, "Arquitectura románica Ampurdanesa (II)", *Revista de Girona*, núm. 63, Girona, p. 33.

Palol, 1965:

Pere de Palol, "Rosas. De la Antigüedad a la Edad Media", *Revista de Gerona*, núm. 31, p. 23-33.

Puig *et al.*, 1995:

J. M. Puig, C. Carrascal, G. Vieyra i M. Teixidor, “L’evolució urbana a l’antic solar de la vila medieval de Roses (dels segles V al XVII)”, *Annals de l’Institut d’Estudis Empordanesos*, vol. 28, Figueres, p. 41-69.

Puig i Agustí, 2005:

Anna Maria Puig i Bibiana Agustí, “La necròpolis del turó de l’Escorxador (Roses Alt Empordà)”, In suo fundo. *Els cementiris rurals de les antigues ciuitates d’Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae*, Estudi General, 25, Girona, p. 153-162.

Ruiz de Arbulo, 1992:

J. Ruiz de Arbulo, “Emporion. Ciudad y territorio (s. VI-I aC). Algunas reflexiones preliminares”, *Revista d’Arqueologia de Ponent* 2, Lleida, p. 59-79.

Santos, 2008:

Marta Santos, “L’arqueologia grega a Empúries. Un discurs en construcció”, *Annals de l’Institut d’Estudis Empordanesos*, volum 39, Figueres, p. 49-79.

Tremoleda, 2008:

Joaquim Tremoleda, “L’arqueologia romana. Un camí obert”, *Annals de l’Institut d’Estudis Empordanesos*, volum 39, Figueres, p. 81-100.